



FAMA
METODOLOGIJA



MODUL: PRENOS ZNANJA

Umijeće razumijevanja #2

TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE

SREBRENICA: 30 GODINA POSLIJE, 1995–2025.

Transgeneracijsko pamćenje se odnosi na prenošenje historijskih iskustava, trauma i narativa s jedne generacije na drugu. Obuhvata način na koji pojedinci, porodice, zajednice i društva prenose znanja i posljedice događaja iz prošlosti-kroz obrazovanje, pripovijedanje, kulturu, medije ili institucionalne okvire. Više od bazičnog sjećanja, transgeneracijsko pamćenje oblikuje način na koji se historija razumije, suočava sa njom ili poriče kroz vrijeme. Ima važnu ulogu u formiranju kolektivnog identiteta, uticaju na međugeneracijske odnose i oblikovanju metoda na koji se društva nose s nepravdom, sukobima i odgovornošću.

famacollection.org

© 2025 FAMA Metodologija



U regijama gdje prošlost ostaje nerazriješena, a njeno značenje duboko osporavano, način na koji biramo da pamtimo, i da učimo, oblikuje ne samo naše razumijevanje historije, već nosi i duboku odgovornost za očuvanje sjećanja u poslijeratnom kontekstu. Nije dovoljno zabilježiti datume, činjenice ili događaje; važno je kako ih tumačimo i kako prenosimo njihove lekcije budućim generacijama. Učenje historije mora pomoći društvima da se suoče s traumom, prepoznaju obrasce nasilja i shvate kako sistemi isključenja i dehumanizacije mogu eskalirati u zločin. Učenje o prošlosti nije samo čin sjećanja, već i način oblikovanja uslova za pravdu, odgovornost i transgeneracijsko pamćenje.

Ovaj izazov je posebno vidljiv u postkonfliktnim društvima gdje nasilje nije počinjeno u tajnosti, već pred očima institucija, lokalnih zajednica i međunarodne zajednice. U takvom okruženju nije problem nedostatak dokaza, već politička borba oko toga kako se ti dokazi upotrebljavaju, iskrivljuju ili brišu. Bivša Jugoslavija predstavlja snažan primjer takve dinamike. Nakon njenog raspada, novoformirane države su se suočavale sa izazovom uspostavljanja dosljednog i tačnog razumijevanja događaja iz 1990-ih. Pristupi učenju historije su fragmentirani i duboko politizirani, što je omogućilo da se poricanje ukorijeni, ne samo kako se ratovi pamte, već i kako se tumače, iskrivljuju i na kraju opravdavaju.

Takvo poricanje nije samo odbacivanje određenog događaja. To je strukturna i kontinuirana praksa. Uključuje uklanjanje činjenica iz javnog diskursa, ponavljanje obmanjujućih tvrdnji u medijima i uzdizanje pojedinaca odgovornih za nasilje u simbole patriotizma. Kada institucije ne uspiju da se odupru ovom procesu, one postaju dio problema, zbog čega se društva u bivšoj Jugoslaviji i dalje bore s transgeneracijskim pamćenjem, gdje javni diskurs nije oblikovan istinskim suočavanjem s prošlašću, već njenom manipulacijom i potiskivanjem.

Rezultat je krhka građanska kultura u kojoj pravda ostaje nepotpuna, istina se osporava, a politički lideri koriste historijski revizionizam kao sredstvo za mobilizaciju lojalnosti ili podjela.

Dok obilježavamo trideset godina od genocida u Srebrenici, suočavamo se s tri generacije, od kojih je svaka oblikovana posebnim odnosom prema ovoj historiji. Prva generacija su oni koji su proživjeli rat i još uvijek se suočavaju s naslijeđem neostvarane pravde i osporavane istine. Druga generacija su oni rođeni krajem rata 1995. godine, koji sada pune trideset godina, a odrasli su u društvu koje je često negiralo ili iskrivljavalo činjenice o ratu i njegovim posljedicama. Mnogi od njih su odrasli bez pristupa pouzdanim informacijama o raspadu Jugoslavije ili su učili narative koji umanjuju ili relativiziraju ratne zločine i genocid u Srebrenici. Dolazak treće generacije, onih koji će se roditi 2025. godine, nudi izazov i priliku. Ono što će ova generacija saznati za trideset godina, i kako će to znanje steći, zavisice o tome kako definišemo, strukturiramo i postavljamo prioritete transgeneracijskog pamćenja.

Ovo izdanje Modula za prenos znanja postavljeno je tako da ponudi slojevito razumijevanje naslijeđa Srebrenice trideset godina nakon genocida. Počinje kontekstom koji pokriva ključne faze rata u Bosni i Hercegovini, put do genocida, neuspjeh takozvane „zaštićene zone“ i ulogu međunarodnog prava. Drugi dio se bavi širim pitanjem kako učimo o prošlosti, kroz naš javni čas iz 2015. godine i video-dokumentarnu animaciju. Jezgro modula čini sekcija Percepcije, u kojoj 24 ličnosti iz bivše Jugoslavije odgovaraju na pet pažljivo oblikovanih pitanja s ciljem da ponude raznolike uvide i perspektive o transgeneracijskom pamćenju. Kako se pamćenje prenosi između generacija, koji uslovi oblikuju njegovo prenošenje i na koji način utiče na savremeno društvo? Ovo izdanje Modula za prenos znanja predstavlja strukturiranu alatku za obrazovanje, promišljanje i kritičko suočavanje sa izazovima pamćenja Srebrenice kroz generacije.



TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE: 1995-2025-2055

Pet pitanja, pet odgovora, jedno ogledalo vremena

Dok obilježavamo trideset godina od genocida u Srebrenici, suočavamo se sa tri generacije, od kojih je svaka oblikovana posebnim odnosom prema ovoj historiji. Prva generacija su oni koji su proživjeli rat i još uvijek se suočavaju s naslijeđem neostvarane pravde i osporavane istine. Druga generacija su oni rođeni krajem rata 1995. godine, koji sada pune trideset godina, a odrasli su u društvu koje je često negiralo ili iskrivljavalo činjenice o ratu i njegovim posljedicama. Mnogi od njih su odrasli bez pristupa pouzdanim informacijama o raspadu Jugoslavije ili su učeni na različitim narativima koji umanjuju, negiraju ili relativiziraju ratne zločine i genocid u Srebrenici. Dolazak treće generacije, onih koji će se roditi 2025. godine, nudi izazov i priliku. Ono što će ova generacija saznati za trideset godina, i kako će to znanje steći, zavisice od o tome kako definišemo, strukturiramo i postavljamo prioritete transgeneracijskog pamćenja.

Ova sekcija okuplja 24 ličnosti iz bivše Jugoslavije, koji odgovaraju na pet pažljivo postavljenih pitanja osmišljenih da izazovu širok spektar generacijskih i profesionalnih perspektiva o odgovornosti i izazovu transgeneracijskog pamćenja. Akademici, novinari, umjetnici, intelektualci, aktivisti i historičari - odražavaju složen odnos između ličnog iskustva, javnog diskursa i historijske odgovornosti.

PET PITANJA, PET ODGOVORA, JEDNO OGLEDALO VREMENA

U središtu ove sekcije leži zajedničko promišljanje: Kako se pamćenje prenosi kroz generacije, koji uslovi oblikuju njegovo prenošenje i na koje načine ono utiče na savremeno društvo? Ovaj urednički okvir nije zamišljen samo kao podsticaj njihovim percepcijama, već i kao ogledalo regionalne svijesti, od 1995. do 2025. i dalje.

GENERACIJA PROŽIVLJENE HISTORIJE

Ovo pitanje poziva na razmišljanje o tome kako je generacija koja je preživjela rat obradila i oblikovala ono što sada shvatamo kao proživljenu historiju. Kako su doprinosili formiranju kolektivnog pamćenja kroz medije, obrazovanje, kulturu i prakse obilježavanja, te kako njihovo iskustvo utiče na transgeneracijsko pamćenje danas.

GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI

Rođena u godini genocida u Srebrenici, ova generacija je odrasla u ambijentu politički manipuliranih narativa i suprotstavljenih verzija nedavne historije. Bez ličnog iskustva rata, naslijedili su njegove posljedice - društvene, političke i emocionalne - koje i dalje oblikuju njihov odnos prema identitetu, sjećanju i odgovornosti. Fokusirajući se na njihovu



perspektivu, nastojimo razumjeti kako ova generacija tumači naslijeđe u kom je rođena i na koji način prenosi istinu budućim generacijama.

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025)

Ova tema istražuje da li su generacija koja je proživjela rat i generacija rođena nakon njega razvile zajedničko razumijevanje prošlosti ili i dalje postoji raskorak u iskuatvu, pamćenju i značenju koji ih razdvaja. Otvara pitanje o tome kako se pamćenje osporava, komunicira ili izbjegava unutar porodice, institucija i javnog prostora, i šta to otkriva o našoj kolektivnoj sposobnosti da se prošlost suoči sa istinom i odgovornosti.

REGIONALNA BUDUĆNOST: SJEĆANJE, NASLIJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055)

Gledajući unaprijed, ovo pitanje razmatra kako politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj širom bivše Jugoslavije može oblikovati putanju transgeneracijskog pamćenja u narednih trideset godina. Hoće li regija razviti uvjete koji podstiču očuvanje i produbljivanje historijskog razumijevanja, ili će se pamćenje nastaviti fragmentirati, reinterpretirati ili potiskivati? Percepcije otkrivaju ne samo kako se prošlost tretira, već i da li buduće generacije nasljeđuju istinu, ili teret nerazriješenih trauma.

GLOBALNA BUDUĆNOST: SJEĆANJE, RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM (2025–2055)

U ubrzanim promjenama u globalnom kontekstu, ova perspektiva ispituje kako promjene u geopolitici, međunarodnim normama i historijskom diskursu mogu utjecati na

budućnost sjećanja u globalnim razmjerama. Ako politički interesi određuju koje se historije veličaju, iskrivljuju ili prešućuju, postavlja se pitanje: hoće li se sjećanje na rat u Bosni i Hercegovini i genocid u Srebrenici sačuvati kao upozorenje ili revidirati kako bi služilo novim globalnim agendama, ili postepeno potisnuti globalnom ravnodušnošću? Način na koji će ova historija biti upamćena, ili zaboravljena, govoriće mnogo o vrijednostima koje će buduće generacije učiti da nose sa sobom.

U cjelini, ova promišljanja ne teže postizanju konsenzusa, već nude presjek načina na koji pamćenje živi, mijenja se i biva osporavano kroz vrijeme. Ona otkrivaju i pukotine i kontinuitete, podsjećajući nas da je ono što se pamti, i ono što se zaboravlja, oblikovano zavisno od moći, mjesta i generacije. Tako se otvara prostor za nova pitanja, novu odgovornost i dublje razumijevanje prošlosti koja ne prestaje da traje.

Posebna zahvalnost autorima odgovora na našu temu Transgeneracijsko pamćenje: 30 godina poslije – za njihova vlastita razmišljanja, stavove i perspektive, oblikovane ličnim iskustvom, znanjem i integritetom. Njihovi prilozi predstavljaju ogledalo društva i vremena, ali i mapu mogućih pravaca kretanja ovog regiona u suočavanju s prošlošću u stalnom preplitanju između pamćenja, šutnje i traženja razumijevanja. Ove percepcije objavljujemo s namjerom da potaknemo promišljanje i otvorimo prostor za različita viđenja, na temu Transgeneracijskog pamćenja u Bosni i Hercegovini i regionu.



Dubravka Stojanović	6
Hrvoje Klasić	9
Danijal Hadžović	12
Arijana Saračević-Helać	16
Oliver Frljić	19
Zlatko Dizdarević	22
Edina Bećirević	24
Pavle Mijović	28
Vladimir Andrlje	31
Ivana Marić	34
Sead Turčalo	37
Dragan Bursać	40
Svjetlana Nedimović	43
Srđan Šušnica	45
Dino Abazović	54
Tamara Nikčević	57
Senadin Musabegović	59
Tomislav Marković	62
Varja Đukić	66
Ozren Lazić	69
Tomislav Tadić	72
Vesna Rakić-Vodinelić	74
Dragan Markovina	77
Robert Botteri	80



Dubravka Stojanović

“Ratovi devedesetih još traju”

“Vrlo je mračno. Živimo u vremenu kad sve postaje moguće. U takvom vremenu se gube svi kriteriji. Mi smo ih odavno izgubili, ali nas je blago držao svet oko nas.”

Prof. dr. **DUBRAVKA STOJANOVIĆ** - historičarka, profesor [Srbija]

GENERACIJA PROŽIVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“Informacije o zločinima u Srebrenici su počele da stižu u Srbiju preko nezavisnih medija relativno brzo, u drugoj polovini jula 1995. Oni koji su hteli da znaju šta se dešavalo mogli su da saznaju. Do kraja Miloševićeve vlasti o tome se nije govorilo na medijima sa nacionalnom pokrivenošću. Problem

je u tome što ni demokratske vlasti nisu htele da se sa tim suoče. Najdalje se otišlo kada je na RTS pušten snimak na kome se vidi jedinica Škorpioni koja ubija grupu Srebreničana. To je izazvalo šok kod gledalaca. Ali su oni taj šok brzo potisnuli, dok su vlasti uporno negirale legitimnost Haškog suda i poricale zločin. Poslije presude Međunarodnog suda pravde, po kojoj se u Srebrenici dogodio genocid, krenuo je snažniji talas poricanja, posebno poslije dolaska Aleksandra Vučića na vlast. Posebno je bila snažna kampanja u maju 2024. godine, u vreme usvajanja Deklaracije o genocidu u Srebrenici u UN. Zahvaljujući moćnoj kampanji posljednjih 30 godina, građani Srbije mogu mirno da zaborave sve što su o genocidu znali, ignorišući medije, intelektualce, nevladine organizacije koje o tome sve vreme govore. To je porazno saznanje da, uprkos svim podacima i presudama međunarodnih sudova, veliki broj građana odbija da prihvati činjenice. Dakle, činjenice ne govore.”



GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI (Oni koji su rođeni 1995. godine)

Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.

Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?

“Oni žive u društvu koje ne želi da zna za genocid u Srebrenici. U školi im objašnjavaju da se to nije dogodilo, da su sudovi antisrpski, da se »mi« sa tim presudama ne slažemo. Vodeći narativ je da su Srbi jedine prave žrtve ratova devedesetih, od Hrvatske, BiH do Kosova. U tom narativu nema mesta za druge žrtve, kao što nema ni osnovne empatije, ni humanosti. To je narativ koji blokira društvo, fiksira ga u nekoj tački u prošlosti, ne da mu da napreduje, pa ni da misli o budućnosti. Narcizam žrtve u koji su ubačeni lišava ih osnovne humanosti.”

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne politike drže građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine, i generacija rođena te iste godine oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?

“Svi su se trudili da naprave svoje, nacionalno sećanje. U Hrvatskoj je ono specifično jer je kombinacija pobjednika i žrtve, što daje ogromnu snagu sećanju na Domovinski rat koji je i dalje suviše često u srecu politike. U Srbiji je kombinacija poraza i žrtve, što jača potrebu za revanšem, pokušajima da se rezultat rata promeni poslije 30 godina. Bosna i Hercegovina je blokirana, što sopstvenim podelama, što nesmanjenim ambicijama Srbije i Hrvatske. Crna Gora je u agoniji između prosrpskih i procrnogorskih

snaga. Makedonija u stalnoj zamci svojih suseda. Ratovi devedesetih još traju. Kao i hipnoza društava koja je tada napravljena od vladajućih elita. Dovoljno je videti da su u skoro svim zemljama na vlasti oni koji su ratove vodili, pa shvatiti kako se oni održavaju na vlasti stalnim održavanjem devedesetih.”

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu, struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpretirati ili negirati?

“Rastakanje Jugoslavije počelo je u oblasti kulture, među intelektualcima, tokom osamdesetih godina. Zato je neophodno da odatle krene suprotni talas – onaj koji će tražiti od svih da se suoče sa samima sobom i da kažu - dosta. To već rade pisci, filmadžije, pozorišta... Oni moraju uzeti svoja društva za revere i dobro ih prodrmati. Moraju ih probuditi iz kolektivne hipnoze i staviti im ogledalo pred nos. Onako kako to već šest meseci rade studenti u Srbiji. Mi koji smo živeli u vreme ratova smo probali da mrvice razuma dobacimo do njih. Ako ih oni ne pokažu i bace ih nazad u lice svojim društvima, bojim se da od budućnosti neće ostati mnogo.”

GLOBALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM (1995 - 2025 - 2055.)

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narative i transgeneracijsko pamćenje – otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.

Kako bi globalni politički poremećaji, konfliktni međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?



“Vrlo je mračno. Živimo u vremenu kad sve postaje moguće. U takvom vremenu se gube svi kriteriji. Mi smo ih odavno izgubili, ali nas je blago držao svet oko nas. Sada, kao da je i ostatak sveta krenuo našim putem, gde istina nije istina, zločin nije

zločin. Hajde da napravimo foru, da opet budemo avangarda! Ako smo devedesetih uzeli da se ubijamo kad se svet ujedinjavao, hajde da sad mi prvi shvatimo sva zla koja iz toga izlaze i da opet krenemo suprotnim putem. Ovaj put u dobrom pravcu.”



Hrvoje Klasić

“Mlade ljude prošlost generalno, a posebno prošlost koja polarizira, sve manje zanima”

“Bojim se da svijet, u pravcu u kojem je krenuo, ne daje vjetar u leđa onima koji su za dijalog, za toleranciju, mir i nenasilje.”

Prof. dr. **HRVOJE KLASIĆ** - povjesničar, profesor, autor [Hrvatska]

GENERACIJA PROŽIVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“Generacija koju spominjete, ipak bi trebalo reći da se radi o nekoliko generacija, svakako se ne ponaša bitno drugačije od generacija u povijesti širom svijeta koje su proživjele neki oblik traume slične ovoj, bilo da se radi o ratu, o masovnim zločinima, etničkim čišćenjima, pa i genocidu. Nema spora da je ta generacija dominirala u kreiranju javnog narativa u proteklih 30 godina, u smislu da su puno važnija bila osobna ili obiteljska iskustva, nego što su to bila naučna istraživanja, kritička promišljanja, a posebno samokritika. Mislim da je to bilo za očekivati, ali je vrijeme da počnemo uključivati i ova druga sredstva, tj. naučna istraživanja, kritička promišljanja i dr.”



GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI (ONI KOJI SU ROĐENI 1995. GODINE)

Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.

Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?

“Teško mi je odgovoriti na ovo pitanje jer ne živim u Bosni i Hercegovini. Teško mi je odgovoriti na pitanje šta danas mladi građani Bosne i Hercegovine misle, ali mogu - ako mogu - povući paralelu sa onime kako razmišljaju mladi građani Hrvatske koji su rođeni u vrijeme Oluje, odnosno Domovinskog rata. Moj zaključak, kao nekoga tko se tim razdobljem bavi i tko na dnevnoj razini surađuje sa tom generacijom, je da su oni većinski nezainteresirani, da većinski ne znaju puno, da ono što znaju najviše uče iz obiteljskih uspomena i priča, ne znaju, nisu posebno zainteresirani i čak bih rekao da dijelom bježe od tog dijela povijesti jer su pomalo već umorni. Opet mogu napraviti usporedbu sa generacijom nakon Drugog svjetskog rata, oni koji su rođeni 1945. Oni će biti glavni buntovnici 1968. jer im je već bilo dosta priča o ratu, o krvi, o zločinima, o nacionalnim, vjerskim, rasnim podjelama. Htjeli su živjeti normalan život i opterećivati se problemima kojima se opterećuju mladi ljudi njihove generacija u onim društvima u kojima nije bilo te traume. Mislim da tu nismo povukli neku pouku i, nažalost, dobili smo generacije koje se uglavnom informiraju u obitelji ili po društvenim mrežama. Ali i to sve manje. Mlade ljude danas prošlost generalno, a posebno prošlost koja polarizira, sve manje zanima. To je moje iskustvo iz Hrvatske. Da li je tako u Bosni i Hercegovini, ne mogu tvrditi sa sigurnošću.”

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne politike države građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine, i generacija rođena te iste godine oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?

“Opet ću krenuti od toga da su, nažalost ili nasreću, ovo iskustva koja smo već imali kroz povijest u Europi i u svijetu i uglavnom se tu radi o sukobu generacija. Ne doslovnim sukobu, već ga shvatite simbolički. Riječ je o nerazumijevanju. Dakle, oni koji su živjeli u traumi su uvijek kritični prema mlađima koji nemaju dovoljno poštovanja, nemaju dovoljno zainteresiranosti. U principu je razumljivo da oni koji su rođeni tada ne mogu na isti način reagirati na tu traumu. Što ne znači da ne vole svoju zemlju ili da ne cijene žrtvu. Sjetite se pjesme Đorđa Balaševića “Računajte na nas” u kojoj on govori mi nismo išli u bitke, mi slušamo ploče i sviramo rok, ali možete računati na nas. Zato što nismo bili u Srebrenici, u Oluji ili Vukovaru, to ne znači da mi nismo patriote ili da ne volimo svoju domovinu. Mislim da smo ponovili loša iskustva iz prošlosti. Generacija koja je bila u traumi uzima si za pravo da je apsolutni autoritet. A kad tome pribrojite i političare, posebno političare koji su živjeli u to vrijeme, vidite da su doista monopolizirali istinu. Tu rasprave nije bilo čak ni od strane znanstvenika. Znanstvenici nisu smjeli dovesti u pitanje neke stvari, a kamoli mladi ljudi ili njihova djeca.”

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu, struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpreterati ili negirati?

“Bosna i Hercegovina ima velikih problema i u sadržaju i u formi. Koliko god ja navijao za Bosnu i Hercegovinu i koliko god se odazivao na različite inicijative, činjenica je da ta država u principu sve



slabije funkcionira unutar sama sebe. Činjenica je da imate polovicu države u kojoj bi veliki broj ljudi najradije sutra izašao iz te države, koji se ne izjašnjavaju kao Bosanci i Hercegovci ili kao građani Bosne i Hercegovine, već kao građani Republike Srpske. To je veliki problem. Regija je različita. Imamo Hrvatsku i Sloveniju koje su u Evropskoj uniji i NATO savezu, neke druge bi to htjele biti, neke samo govore da bi htjele biti, a ustvari ne bi htjele biti. Sve to utječe na narrative o prošlosti. Bez razvoja demokracije i institucija pravne države, a jedan od preduvjeta za to je slobodno, kritičko obrazovanje i mediji, nema mogućnosti da se o prošlosti razgovara racionalno, mirno, staloženo, da se otvori dijalog, da se čuje i druga strana, da nismo “mi” i “oni”, da nisu “naši zločini” i “njihovi zločini”. Toga nema, ne zbog toga što je obrazovanje loše, nego zbog toga što na ovim prostorima demokracija još uvijek nije na razini koja bi omogućila da obrazovanje i mediji budu skloni kritičkom razmišljanju o prošlosti, a onda samim time i o budućnosti.”

GLOBALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM (1995 - 2025 - 2055.)

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narrative i transgeneracijsko pamćenje – otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.

Kako bi globalni politički poremećaji, konfliktni međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje

će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?

“Svako vrijeme nosi svoje sukobe. Kao ljudska vrsta pokazali smo da ne učimo. Obično govorimo da je povijest učiteljica života. I ja tvrdim da jeste, ali smo mi jako loši učenici. Nema generacije na ovim prostorima, u našem bližem susjedstvu ili negdje malo dalje koja nije doživjela neki rat, neku traumu. Ratova će i dalje biti i oni će i dalje utjecati na razmišljanja. Bosna i Hercegovina i regija su dugi niz godina bili u fokusu, bili su primarni interes Evrope i međunarodne zajednice. Međutim, s pojavom nekih novih žarišta, fokus se prebacio drugdje. Čini mi se da ni Evropu ni svijet više posebno ne zanima trauma od prije 20-30 godina u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Kosovu ili negdje drugdje. Ali za to ne treba kriviti međunarodnu zajednicu. To je tako oduvijek bilo. Mi moramo iznutra pokrenuti procese. Mislim da je sada već prošlo previše vremena da bismo se izvlačili da nam Bruxelles ili Washington, ovi ili oni, nešto ne daju. Ne možemo stalno tražiti krivca u nekome drugome. Kao što smo bili krivci za rat, tako bismo trebali biti odgovorni i za mir u kojem živimo. To i dalje ne radimo. I dalje ćemo tražiti izgovore u drugima, a ne u sebi, jer je tako lakše. Sukoba će biti, ratova će biti. Mijenjat će se okolnosti, mijenjat će se granice. Mijenjat će se vjerovatno i države. Međutim, to ne znači da do sada nismo mogli uspostaviti neka pravila ponašanja kada je u pitanju odnos prema prošlosti. S obzirom na to da nismo, bojim se da svijet, u pravcu u kojem je krenuo, ne daje vjeter u leđa onima koji su za dijalog, za toleranciju, mir i nenasilje.”



Danijal Hadžović

“Umjesto da učimo iz prošlosti, mi smo je upotrijebili kao političku municiju”

“Rođeni smo u ruševinama, među ljudima koji nisu znali da li više plaču zbog onoga što su izgubili ili zbog onoga što su postali.”

DANIJAL HADŽOVIĆ - novinar [Bosna i Hercegovina]

GENERACIJA PROŽIVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“Rat u Bosni i Hercegovini nije završio 1995. godine. Samo su prestali pucati. Sve ostalo – mržnja, trauma, etničke podjele, politička manipulacija

– nastavilo je marširati, samo bez uniforme i kalašnjikova. I dok su preživjeli nosili svoje ožiljke u tišini ili na psihijatrijskim klinikama, društvo je odlučilo da ih nosi u kampanjama, udžbenicima i dnevnicima u 19:30 – naravno, svako svoj vlastiti rat, sa svojim mrtvima i svojim zločincima.

Generacija koja je preživjela rat, a posebno genocid u Srebrenici, nije dobila priliku da kolektivno ozdravi. Nije bilo ni nacionalne katarze, ni istinske tranzicione pravde. Bilo je presuda iz Haga koje jedni slavili kao pravdu, a drugi dočekivali kao uvredu. I umjesto da učimo iz prošlosti, mi smo je upotrijebili kao političku municiju. Škole su podijeljene, udžbenici pišu različite istine, a djeca iz istog grada žive u paralelnim svjetovima.



Mediji? Pa oni su poput sveštenika novog kulta sjećanja. Svaki 11. juli gledamo ista lica, iste govore, isti moralni nauk – a 12. jula se vratimo starim navikama: negiranju, relativizaciji i svakodnevnom nacionalizmu. Filmovi i knjige? Ima i vrijednih djela, ali prečesto skliznu u jeftinu patetiku ili političku agendu. Kao da nije dovoljno što smo prošli pakao – moramo ga još i “konzumirati” u formi kulturne proizvodnje koja više služi naciji nego istini.

U međuvremenu, generacije koje su rođene poslije rata odgajaju se na selektivnom pamćenju, uz roditelje koji šute i udžbenike koji viču. Tako transgeneracijska trauma nije postala put ka razumijevanju, nego most ka novom neprijateljstvu. Umjesto da se sjećamo da se ne bi ponovilo, mi se sjećamo da bi se – ako zatreba – ponovilo s još većim žarom i boljom logistikom.

Rat je ovdje postao identitet. A to je možda i najteža posljedica svega – kad ljudi ne znaju ko su bez svoje patnje.”

GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI (ONI KOJI SU ROĐENI 1995. GODINE)

Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.

Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?

“Rođeni smo u ruševinama, među ljudima koji nisu znali da li više plaču zbog onoga što su izgubili ili zbog onoga što su postali. Dok su padale posljednje granate, a Srebrenica brojala svoje mrtve, nas su unosili u matične knjige rođenih – kao da nismo došli na svijet, nego u historijski dosje.

Trideset godina kasnije, ta generacija odrasla je u narativima. Ne u razgovorima, ne u suočavanjima, nego u šutnji roditelja i galami političara. U školama smo učili historije pisane po nacionalnom ključu, u kućama smo slušali poluistine, na televiziji gledali ritualizirano sjećanje s državnim zastavama i

kamerama u prvom planu. Odrasli smo uz minut šutnje, ali bez minute istinske introspekcije.

Kako razumijemo historiju? Kao bojište narativa. Kao priču koja se ne prenosi da bi se istina znala, već da bi se “naši” oprali, “njihovi” osudili, a rat pretvorio u moralni kapital za iduće izbore. Znamo šta se desilo – ali još važnije, znamo kako se koristi. Znamo da se genocid koristi kao štit, ali i kao oružje. Znamo da empatija u ovoj zemlji ima etničke granice.

A identitet? On nije nešto što smo birali – to je nešto što nam je servirano na tanjiru sa tri zastave, tri himne i trideset godina mentalne opsade. Pripadaš onima s kojima se sjećaš, a ne onima s kojima živiš.

I da, imamo odgovornost. Ali ne onu koja nam se servira na godišnjicama u obliku deklaracija, cvjetova i patetičnih govora. Imamo odgovornost da ne ponavljamo ono što nismo ni razumjeli – jer nas nikad nisu učili da mislimo o ratu, samo da ga pamtimo. I to selektivno.

Generacija rođena 1995. može biti kraj lažnom miru i početak istinskog razumijevanja. Ali samo ako odlučimo da prestanemo živjeti kao politički projekti i počnemo kao ljudi. Jer sjećanje bez istine nije sjećanje – to je samo propaganda s emotivnim efektima.”

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne politike drže građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine, i generacija rođena te iste godine oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?

“U Bosni i Hercegovini, rat nije stvar prošlosti – on je valuta sadašnjosti. Etnonacionalne elite žive od straha, hrane se traumom i svakih nekoliko mjeseci bace narodu novi narativ o „prijetnji koja dolazi“ – ako već ne tenkom, onda bar saopćenjem. I sve to ne bi bilo moguće da



trauma nije institucionalizovana. Kod nas se ne liječi – kod nas se izlaže, monetizira, reciklira i koristi kao vezivno tkivo za podijeljeno društvo.

Generacije koje su proživjele ratove 1990-ih, posebno 1995. godinu – onu u kojoj je počinjen genocid u Srebrenici, ali i završio rat – nose iskustvo koje nije teorija. Oni su živjeli haos, gubitke, izbjeglištvo, razaranja, logore i šutnju. Njihovo sjećanje je lično, bolno i često neartikulirano. Kod mnogih, umjesto suočavanja s traumom, desilo se samo potiskivanje – zamotano u nacionalne boje i prekriveno šutnjom.

Nasuprot njima stoji generacija rođena te iste godine – 1995. – koja nije gledala krv, ali je odrasla u njenoj sjeni. Nisu čuli sirene, ali su svakodnevno slušali nacionalne himne i priče o zločinima onih drugih. Učili su da “pamte” rat koji nisu živjeli, ali samo onoliko koliko je korisno da budu politički lojalni. Kod njih trauma nije iskustvo – ona je naslijeđe, često bez konteksta. I to je čini još opasnijom.

Jesu li ta dva pogleda usklađena? Samo na površini. I jedni i drugi znaju “ko je koga napao”, “ko je stradao”, “ko ne smije biti zaboravljen”. Ali to nije pomirenje s prošlošću – to je ponavljanje naučenih narativa. Razlika je u tome što starije generacije još nose ličnu bol, a mlađe su, u mnogim slučajevima, odgojene da tu bol koriste kao politički kompas.

Ipak, razlika postoji i u potencijalu. Mlađa generacija, ako se otrgne iz kandži političke indoktrinacije, ima šansu da kaže: “Dosta je bilo tuđih ratova u mojim mislima.” Da pamti, ali ne mrzi. Da razumije, ali ne opravdava. Da gradi identitet mimo rovova prošlosti.

Ali za to im trebaju i nove elite. A ne oni koji i 30 godina nakon rata hodaju s kartonom “ratni heroj” u jednom džepu i “ugovor s javnim preduzećem” u drugom.”

“Svi su se trudili da naprave svoje, nacionalno sećanje. U Hrvatskoj je ono specifično jer je kombinacija pobjednika i žrtve, što daje ogromnu snagu sećanju na Domovinski rat koji je i dalje suviše često u srcu politike. U Srbiji je kombinacija poraza i žrtve, što jača potrebu za revanšem, pokušajima da se rezultat rata promeni poslije 30 godina. Bosna i Hercegovina je blokirana, što sopstvenim podelama, što nesmanjenim ambicijama Srbije i Hrvatske. Crna Gora je u agoniji između prosrpskih i procrnogorskih

snaga. Makedonija u stalnoj zamci svojih suseda. Ratovi devedesetih još traju. Kao i hipnoza društava koja je tada napravljena od vladajućih elita. Dovoljno je videti da su u skoro svim zemljama na vlasti oni koji su ratove vodili, pa shvatiti kako se oni održavaju na vlasti stalnim održavanjem devedesetih.”

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu, struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpretirati ili negirati?

“Trideset godina nakon rata, Bosna i Hercegovina ostaje laboratorij za proizvodnju identiteta u tri boje – boje naroda, ne građana. Građanski identitet se tretira kao hereza, kao prijetnja „ustavnom poretku“ koji je, ironično, ustrojen da nas vječno dijeli. U takvom sistemu, svaka ideja zajedničkog društva odmah se čita kao pokušaj dominacije jedne strane nad drugom. Rezultat? Inicijative za građansku koheziju se ne ocjenjuju po sadržaju, nego po (navodnoj) etničkoj pozadini autora.

U tom kontekstu, transgeneracijsko pamćenje – pamćenje koje bi trebalo biti opomena, uvid, put ka iscjeljenju – postaje sredstvo manipulacije. Obrazovni sistem već sada ne uči djecu da razumiju rat, već da zauzmu strane. Djeca u Mostaru uče različite priče u istoj zgradi. Mladi u RS-u ne znaju šta se dogodilo u Srebrenici. Mladi u Sarajevu ne znaju ništa o Uzdlu i Trusini. Ovdje se ne reinterpretira istina – ovdje se proizvode paralelne verzije stvarnosti.

Ako se politički kurs ne promijeni – ako društvo nastavi biti zarobljenik etnonacionalnih politike koje profitiraju na strahu i sekci pamćenja – narednih 30 godina će donijeti još sofisticiraniju verziju iste traume. Sjećanje će se čuvati, ali ne zbog istine, već zbog funkcije. Djeca će znati da je bilo ratova, ali će i dalje mrziti one “druge”.



Međutim, ako se otvore obrazovne reforme, ako se ojača nezavisni kulturni sektor i afirmiše ideja individualnog, građanskog identiteta – postoji prostor da sjećanje postane most, a ne rov. Kulturna produkcija koja ne nosi etnički pečat, već ljudski glas, može biti ključ. Filmovi, knjige, teatar – ako se oslobode subvencijske cenzure i političke kontrole – mogu oblikovati novu kulturu sjećanja: onu koja ne pita ko je tvoj, nego šta si naučio iz onoga što se dogodilo.

Na kraju, borba za sjećanje neće se voditi samo u učionicama i medijima – već i u zakonima, budžetima i izborima. Ako građani ne budu birali one koji žele budućnost, nego one koji vječno prodaju prošlost, neće biti ni reinterpretacije ni pomirenja – samo će novi narativi maskirati stare sukobe.

U prevodu: ili ćemo pamtit da se ne ponovi – ili ćemo ponavljati zato što nismo znali ni šta smo zaboravili. Samo, ja nisam optimisitčan da se to može provesti. Zaista ne vidim te snage koje bi mogle provesti nešto slično u praksu, a da djeluju na teritoriji cijele države. Tako da se bojim da će etnopolitike još dugo oblikovati budućnost BiH.”

GLOBALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM (1995 - 2025 - 2055.)

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narative i transgeneracijsko pamćenje – otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.

Kako bi globalni politički poremećaji, konfliktni međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?

“U današnjem svijetu, historija više nije pitanje onoga što se zaista dogodilo – nego ko

trenutno ima veći budžet, jaču vojsku i bolji PR. U takvom svijetu, čak ni genocidi nisu sigurni od revizije. Pamćenje postaje roba – a BiH, kao uvijek, periferni potrošač tuđe istine.

U narednih 30 godina, globalni politički poremećaji – od novih hladnoratovskih blokova, do redefinisanja ljudskih prava pod pritiskom realpolitike – imat će direktan utjecaj na to kako će se u svijetu (ali i kod nas) govoriti o ratu u BiH. Ako sutra Zapad odluči da mu treba stabilan Balkan zbog Kine, Dodik može postati “nezgodan, ali važan partner”. Ako se geopolitički talasi okrenu, onda čak i Srebrenica može postati “složen incident” – sve zavisi ko piše izvještaj i ko ga finansira.

Međunarodni narativi, koji su danas još uvijek relativno jasni kad je riječ o odgovornosti u ratu, već pokazuju znakove zamora. Sjećanje gubi moć kada postane dosadno ili politički nepraktično. U eri TikToka i realpolitike, patnja nema trajnu vrijednost – osim ako se ne uklapa u trenutnu agendu velikih sila. A mi smo navikli da velike sile odlučuju kad i koliko je naš bol vrijedan pažnje.

U tom kontekstu, transgeneracijsko pamćenje u BiH i regiji sve više će zavisiti od sposobnosti lokalnih zajednica, kulturnih radnika i obrazovnih sistema da ga očuvaju iznutra. Ako prepustimo sjećanje isključivo međunarodnim institucijama, ono će trajati tačno onoliko koliko traje njihov grant ciklus.

U obrazovanju, već sada vidimo kako pravda postaje relativna, a istina fragmentirana. Ako ova dinamika potraje, nove generacije će o ratu učiti isto kao što danas neki u Americi uče o ropstvu – kroz debate “da li se to zaista desilo baš tako” i “ko je uopće bio kriv”. A najopasnije oružje u takvoj budućnosti neće biti puška – nego PDF udžbenik.

Naš jedini odgovor mora biti: vlastiti narativ, vlastito pamćenje, vlastita kultura sjećanja. Jer ako ne čuvamo svoje istine, drugi će ih prepakovati i prodati nazad – sa carinskom deklaracijom i geopolitičkim popustom.”



Arijana Saračević-Helać

“Generacije se danas susreću na raskršću između istine i šutnje”



“Mediji su često igrali dvostruku ulogu: s jedne strane dokumentovali su istinu, a s druge je politika instrumentalizovala narative za vlastite ciljeve.”

ARIJANA SARAČEVIĆ HELAĆ - novinarka [Bosna i Hercegovina]

GENERACIJA PROŽIVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“Kao ratna reporterka koja je svjedočila najtežim trenucima raspada bivše Jugoslavije, uključujući genocid u Srebrenici, vjerujem da generacija koja je preživjela ratove od 1991. do 1999. još uvijek

nosi duboke emocionalne, psihološke i kolektivne ožiljke. Historija se nije završila potpisivanjem mirovnih sporazuma. Ona se nastavila prenositi: kroz tišinu, traume, ali i kroz aktivan otpor zaboravu.

U posljednjih 30 godina, ta generacija je historiju nosila na plećima, u pričama koje nisu uvijek imale prostora u javnim diskusijama. Mediji su često igrali dvostruku ulogu: s jedne strane dokumentovali su istinu, a s druge je politika instrumentalizovala narative za vlastite ciljeve. Knjige, filmovi i rituali sjećanja su postali ključni alati očuvanja pamćenja, ali i bojišta na kojima se borilo za istinu.

Rat nije završio kada su utihnuli meci. Nije ni danas. On je ostao u ljudima, u njihovim pogledima, šutnji, snovima. I u meni. Kao reporterka koja je od samog početka pratila dešavanja, svjedočila



sam boli, razaranju, strahu ali najviše ljudskoj ranjivosti. Moj kolega, Nino Čatić, poginuo je izvještavajući iz Srebrenice. Njegov glas je zauvijek utihnuo, a to je rana koja ne zarasta. Kao osoba i novinarka, bila sam slomljena. Slomljena od bola.

Izveštavala sam sa prve i mnogih narednih dženaza u Potočarima. Tamo sve boli. Tamo tišina udara jače od svakog zvuka. U toj tišini nastali su moji dokumentarni filmovi o genocidu u Srebrenici kao pokušaj da se izdrži, da se ne zaboravi, da se kaže istina.

U ovih 30 godina, generacija koja je preživjela te godine, uključujući i mene, nosila je tu historiju kroz medije, knjige, svjedočenja. Ali borba nije bila ravnopravna. Politički narativi su često prekrivali istinu šutnjom, relativizacijom ili potpunim poricanjem. Zato je transgeneracijsko pamćenje postalo teren otpora, način da se istina prenese, da ne ostane zatvorena u arhivima ili dokumentima koje niko ne čita.

Mi koji smo preživjeli, ne u rovovima, već uz kameru, mikrofoni i notes, osjećamo odgovornost da pričamo. Jer znamo šta znači kad se o nečemu ne priča. Zato danas govorim i šutim s jednakim poštovanjem. Jer tamo, u toj zemlji boli, još uvijek čujem tišinu koja hvata za grlo.”

GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI (ONI KOJI SU ROĐENI 1995. GODINE)

Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.

Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?

“Generacija rođena 1995. godine, u godini genocida, odrastala je u tišini, fragmentima i pokušajima razumijevanja onoga što se dogodilo, i šta to znači za njihov identitet. Za mnoge, historija nije došla u obliku lekcija u školama, nego kroz porodične priče, praznine, pitanja bez odgovora i osjećaj odgovornosti koji nisu birali. Njihova zrelost danas ogleda se u tome što, iako nisu bili svjedoci rata, postaju svjedoci sjećanja. Mnogi

od njih su se okrenuli aktivizmu, kulturi sjećanja i istraživanju, jer razumiju da je njihova generacija prva koja može uspostaviti most između preživljenog i prenesenog. Odrasli su u naslijeđu tuđe, ali i otpora, i ta kombinacija ih oblikuje kao čuvare istine, pod uslovom da im društvo da prostor da progovore.

To je tišina koju sam i sama osjećala u Potočarima, u Srebrenici, gdje i danas, 30 godina poslije, prostor govori više od riječi. Oni su odrasli uz slike kolona, masovnih grobnica, bijelih nišana, i uz naše pokušaje da tim slikama damo kontekst, značenje, istinu.

Kao novinarka koja je svjedočila mnogim dženazama, majkama koje su spuštale djecu u zemlju, i očevima koji su molili da ih ne zaboravimo, osjećam duboku odgovornost da toj generaciji ostavimo što čišću istinu. Jer bez nje, neće moći razumjeti sebe.”

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne politike drže građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine, i generacija rođena te iste godine oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?

“Generacija koja je proživjela rat i generacija rođena u njegovoj sjeni, susreću se danas na raskršću između istine i šutnje. Mi koji smo gledali rat u oči, koji smo bilježili svaki njegov korak, često smo mislili da nećemo imati snage sve to prenijeti dalje. Ali danas vidim, ima onih koji žele da slušaju.

U mom iskustvu na terenu, pred kamerom, i iza nje, često sam sretala i one koji ne žele više da se sjećaju, jer ih to vraća u bol. S druge strane, mladi koje upoznajem žele znati. Žele razumjeti šta se dogodilo i kako da se to više nikada ne ponovi. I tu se rađa veza između generacija, možda ne uvijek kroz riječi, ali kroz prisutnost, kroz volju da se pogleda istini u oči. Ali ta dinamika nije jednostavna. I dalje živimo u društvu gdje politika koristi prošlost za vlastitu korist. Gdje se trauma ne liječi, nego instrumentalizira. Gdje se žrtve prebrojavaju,



umjesto da ih zajedno oplakujemo. To stvara zidove između generacija i identiteta.

Ipak, vjerujem da dijalog postoji, u tišini Potočara, u stavu mladih ljudi koji dolaze na komemoracije, u arhivima poput FAMA kolekcije. Tu se prepliću naša sjećanja i njihova potraga za smislom. Tu učimo da trauma nije kraj, nego početak borbe za odgovornost. Ako ih učimo istini, oni nas uče nadi. I to je most koji trebamo njegovati.”

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu, struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpretirati ili negirati?

“I danas, 30 godina nakon rata, osjećam koliko je prostor u kojem živimo i dalje zarobljen podjelama. Kao novinarka koja je svjedočila i raspadu i otporu i preživljavanju, duboko vjerujem da političke strukture u regionu i dalje sabotiraju mogućnost zajedničkog pamćenja. Svaka građanska inicijativa, svaki pokušaj da govorimo o istini bez etničkih etiketa, odmah biva svrstana, sumnjičena, napadnuta.

To nije slučajno. Podjela služi interesima onih koji žive od straha. A strah je najjača valuta ovdje.

Ali uprkos svemu, vjerujem da transgeneracijsko pamćenje može postati naslijeđe ako ga spasimo od manipulacije. Na tome radim decenijama: da se činjenice zapišu, da iskustva budu dostupna, da znanje bude temelj, a ne propagandni alat. Da mladi ne nasljeđuju mržnju, nego istinu.

U narednih 30 godina, obrazovanje će biti ključno. Ako ne promijenimo ono što učimo u školama kako govorimo o ratu, o miru, o žrtvama, sve će ostati isto. Zato moramo ulagati u kulturu pamćenja koja ne staje u etničke narative, nego u ljudske. Da se znanje više ne boji politike. Da udžbenici ne zaobilaze Srebrenicu.

Budućnost neće doći sama, moramo je stvoriti. I zato nastavljam da govorim, da snimam, da pišem. Jer znam da bez istine nema mira. A bez pamćenja, istina nestaje.”

GLOBALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM (1995 - 2025 - 2055.)

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narative i transgeneracijsko pamćenje – otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.

Kako bi globalni politički poremećaji, konfliktni međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?

“Svjedočila sam istini, a kasnije sam gledala kako se ta istina negira, prešućuje i zaboravlja, a danas s posebnom zabrinutošću posmatram kako globalna ravnodušnost otvara vrata opasnom revizionizmu. Istina više nije stvar dokaza, nego interesa. Geopolitika sve češće bira šutnju umjesto odgovornosti.

Vidjela sam to u Srebrenici. I nakon svega, svijet nije uvijek bio spreman da sasluša. Neki su nas gledali s distance, kao “regionalni problem”, ne shvatajući da se zločini protiv čovječnosti tiču svakog čovjeka. Danas, kad se historijski narativi prodaju kao diplomatska valuta, postaje jasno, ako mi ne sačuvamo vlastitu istinu, niko drugi neće.

U tom kontekstu, uloga arhiva, dokumentarnih filmova, javnog svjedočenja – postaje pitanje opstanka istine. Takve inicijative nisu samo sjećanje, one su otpor zaboravu. U vremenu kad se istina mora braniti više nego ikad, potrebno je da transgeneracijsko pamćenje postane globalna vrijednost. Ne samo kroz komemoracije, nego kroz obrazovne sisteme, međunarodne medije, i digitalne arhive koji ne mogu šutjeti. U narednih 30 godina, svijet će se suočiti s izborom: hoće li zločine iz BiH smjestiti u fusnote historije ili u temelj lekcija koje mogu spriječiti nove tragedije?

Ja ću, dok god budem mogla, govoriti. Ne zbog prošlosti već zbog budućnosti koja se ne smije temeljiti na laži.”



Oliver Frljić

“Falsificiranje povijesti konačno dobiva adekvatnu tehnologiju”



“Mislim da će razvoj umjetne inteligencije i postčinjenične politike preoblikovati i potpuno pervertirati dosadašnji koncept povijesti i kulture sjećanja.”

OLIVER FRLJIĆ - redatelj [Hrvatska]

GENERACIJA PROŽIVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narrative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“Kao neko tko već duže vrijeme živi izvan Bosni i Hercegovini, teško mi je ocijeniti na koji način se jedna cijela generacija sjeća Srebrenice. U Bosni i Hercegovini, ali i u susjednim zemljama koje su vršile ili pokušavala vršiti agresiju na tu zemlju, postoji bojno polje sjećanja. S jedne

strane se pokušava izgraditi kultura koja stoji protiv sistemskog zaborava i brisanja. S druge strane stoji planski zaborav i negacija koji su u određenim dijelovima Bosne i Hercegovine postali svojevrсна politička platforma. Sjećam se posjete Prijedoru koji je eklatantan primjer kako kombinacija predatorskog međunarodnog kapitala i lokalnog nacionalizma na steroidima ostavlja malo prostora za sjećanje na ratne zločine počinjene u ovoj sredini protiv bošnjačkog stanovništva.”

GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI (ONI KOJI SU ROĐENI 1995. GODINE)

Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.



Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?

“Nažalost, bosansko-hercegovačko društvo je zamrznilo ratni sukob i on se po potrebi podgrijava. Pravog mira - također nažalost - na ovim prostorima nije bilo. Ratna logika je nastavila oblikovati postratnu zbilju. Mir je, da parafraziram Carla von Clausewitza, postao nastavak rata drugim sredstvima. S ove vremenske distance, Srebrenica se može čitati i kao primjer zločina bez kazne, prostora koji konstituirao dio sjećanja građana Bosne i Hercegovine, ali ni na koji način ne postaje zajedničko sjećanje koje bi omogućilo prevenciju sličnih događaja u budućnosti.”

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne politike drže građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine, i generacija rođena te iste godine oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?

“Politike sjećanja kreiraju se u javnom prostoru. Čega se i na koji način određeno društvo sjeća pokazuje i koji sistem vrijednosti reprezentira to isto društvo. Vratit ću se opet na Prijedor gdje memorijal s imenima boraca Republike Srpske u samom centru grada vrši dvije funkcije. On simbolički briše identitet onih koji su u ovom gradu sustavno mučeni i ubijani upravo kao dio systemske politike te iste Republike Srpske. Ta imena također služe zaboravu geneze rata u Bosni i Hercegovini i relativiziraju poziciju onih koji su u disbalansu moći provodili svoju politiku etničkog čišćenja. Vjerujem da se u udžbenicima povijesti u Republici Srpskoj ne može naći ništa o tome.”

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu, struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpretirati ili negirati?

“Bosna i Hercegovina, nažalost, nije građansko društvo. Nacionalni identitet i institucionalno i kroz različite društvene prakse ima prioritet nad onim građanskim. U tom smislu svako vuče na svoju stranu, a političke platforme koje “vode” Bosnu i Hercegovinu već godinama parazitiraju na najgorim sentimentima koji su proizvedeni u ratu. Mržnja je, nažalost, visokooktansko političko gorivo. Nacionalni ključ kojim se pokušala otključati postdejtonska budućnost BiH zaključao je mogućnost transformacije ovog društva u građansko. U tom kontekstu je transgeneracijsko pamćenje oblikovano pervertiranjem ne interpretacije, nego samih fakata. U takvoj situaciji Thompson postaje vrhovi arbitar onoga što se dogodilo (“Ako ne znaš što je bilo”), a što tako konstruirano sjećanje nema puno veze s činjenicama bit će gore, da ironijski parafraziram Hegela, biti samo gore po činjenice.”

GLOBALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM (1995 - 2025 - 2055.)

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narative i transgeneracijsko pamćenje – otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.

Kako bi globalni politički poremećaji, konfliktni međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?



“Mislim da su koncepti politike i s njom povezanih politika sjećanja gotovi. Steve Bannon je rekao da glasači Donalda Trumpa ne žele činjenice, već medije koji će potvrditi ono u što oni već vjeruju. I to, nažalost, nije problem samo Trumpovih glasača, nego nešto što je inherentno današnjoj algoritamskoj politici. U tom kontekstu nemam puno nade da će doći do neke vrste konsenzusa po pitanju globalnih i lokalnih politika sjećanja. Dobar primjer je nominalni filosemitizam njemačkog društva koji se instrumentalizira za obračun s političkim neistomišljenicima i legitimaciju islamofobije. Ako slušate aktualnog premijera Hrvatske ili cijeli hrvatski establišment, nitko se ne

usudi reći ono što je u hrvatskom Saboru davno rekla Vesna Pusić, a to je da je Hrvatska, i sama napadnuta, pokušavala izvršiti agresiju na dio teritorija Bosne i Hercegovine. Ali da se vratim na vaše pitanje. Mislim da će razvoj umjetne inteligencije i postčinjenične politike preoblikovati i potpuno pervertirati dosadašnji koncept povijesti i kulture sjećanja. Donald Trump, nakon povijesti aparthejda u Južnoafričkoj Republici, daje bijelcima status žrtve i nudi preseljenja u SAD. To je samo jedan primjer potpunog izokretanja historijskih činjenica, ali i individualnih iskustava. Ono što je Orwell pisao u “1984.”, o falsificiranju povijesti kao kontinuiranom procesu, konačno dobiva adekvatnu tehnologiju.”



Zlatko Dizdarević

“Politička tumačenja prošlosti su crno-bijela u svojoj isključivosti”

“Striktno politička tumačenja prošlosti su – u ovisnosti od sredine i političkih ciljeva – izrazito crno-bijela u svojoj isključivosti.”

ZLATKO DIZDAREVIĆ - novinar, pisac [Bosna i Hercegovina]

GENERACIJA PROŽIVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narrative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“Najnovija i poslijeratna realnost nas uči da je prevashodni odnos generacije o kojoj se ovdje radi, spram događanja u minulom ratu, stvaran primarno na vlastitim iskustvima i iskustvima sredine u kojoj je to vrijeme ostavilo tragove. Potom, godinama

kasnije, tragom sve kontroverznijih tumačenja tih događanja u politici i javnosti unaokolo, taj odnos se svodio na relativno površno praćenje i gubitak volje i spremnosti za naknadna komentiranja, objašnjavanja i prosuđivanja tih događanja u medijima, filmovima, knjigama i udžbenicima. Mnogi ciljani, a različiti interesi politike u tim objašnjavanjima slabili su interes svjedoka svega toga za naknadna pojašnjavanja, ostavljajući sve tek u vlastitim sjećanjima i zaključcima.”

GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI (ONI KOJI SU ROĐENI 1995. GODINE)

Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.



Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?

“Današnje generacije, u zavisnosti od mjesta odrastanja, vaspitanja i školovanja imaju, uglavnom a) sve manje interesa za događanja iz ratnih godina na prostorima bivše Jugoslavije i b) živeći u različitim sredinama imaju i kroz zvanična javna tumačenja, i kroz medije i udžbenike, formirane različite narative tim povodom. Striktno politička tumačenja prošlosti su – u ovisnosti od sredine i političkih ciljeva – izrazito crno bijela u svojoj isključivosti, dok mediji, filmovi, kulturne manifestacije, literatura autora pojedinaca nerijetko izaziva reakciju mladih koji kažu: ‘Pa nismo prije ovoga imali pojma kako je to sve bilo i kakvi ste (vi stariji) ustvari bili...’”

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne politike drže građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine, i generacija rođena te iste godine oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?

“Velike i radikalne razlike u vezi sa svim onim što je minula ratna prošlost dala, tamo gdje su nastajale i tokom rata i poslije njega stvarane su za javnost, uglavnom, programski i ciljano pod utjecajem politika i zvaničnih institucija u najčešće različitim nacionalnim sredinama, manje ili više “očišćenim” aktuelnim politikama. Iz istih tih razloga, sprečavaju se, koliko je god moguće, i oni pojedinačni, grupni i institucionalni pokušaji usklađivanja najčešće ozbiljnih razlika u tumačenju te prošlosti. Kao ilustracija ove činjenice može poslužiti poređenje udžbenika historije u različitim, dominantno nacionalno formatiranim sredinama u BiH.”

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu, struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpreterati ili negirati?

“Mogao bi utjecati na kapitalan način kada bi se uspio postići idealno zamišljen, a nikada realizirani projekat organizacije i funkcioniranja države i društva BiH u cilju primarno zajedničkih interesa – uz sva uvažavanja i specifičnosti stanovnika cijele države – što je danas, nažalost, potpuno drugačije od realnosti. A ona je, dominantno na političkom nivou ciljana: poraziti “drugoga”, a ne sa njim kroz punu saradnju tražiti i usklađivati zajedničke interese. Na tom terenu će i transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina potpuno, pa i do kraja uzajamno udaljiti današnje generacije sa ovih prostora.”

GLOBALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM (1995 - 2025 - 2055.)

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narative i transgeneracijsko pamćenje – otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.

Kako bi globalni politički poremećaji, konfliktni međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?

“Utjecat će na načine sa poražavajućim posljedicama za nekada postojeće narative u odnosima sa kojima se živjelo i djelovalo. Strahote koje danas uzdravaju svijet poput, recimo, Palestine i Gaze, nalaze se bezmalo u nezamislivim zločinima i genocidom, prevashodno nad civilima tamo, koliko i u “legaliziranju” svjetske šutnje tim povodom. Jad i bijeda svjetskog “sistema pravde” u nereagiranju konkretnim akcijama na sve čemu svjedočimo, korak po korak postaje svakodnevna realnost ugrađena u način ponašanja i razmišljanja generacija koje dolaze.”



Edina Bećirević

“Generacija rođena 1995. nije proživjela rat, ali je odrastala uz naslijeđe rata”

“Za nas, za generaciju koja je preživjela rat, već je kasno. Kasno je da od prošlosti napravimo neki zajednički smisao koji bi potaknuo regionalnu promjenu na bolje.”

Prof. dr. **EDINA BEĆIREVIĆ** - profesorica na Fakultetu za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu [Bosna i Hercegovina]

GENERACIJA PROŽIVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“U Bosni i Hercegovini i u regionu, individualna i kolektivna iskustva kao ni medijske i umjetničke

forme, ne mogu se odvojiti od političkog konteksta. Kako je David Campbell naglasio, postkonfliktni identiteti se stalno rekonstruiraju kroz “narrativne okvire” koji su dostupni u javnom prostoru; a ti su okviri oblikovani političkom moći i dominantnim diskursima. Genocid u Srebrenici, iako pravno priznat i od strane Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (ICTY) i Međunarodnog suda pravde (ICJ), i dalje se negira ili relativizira u mnogim dijelovima regije. Ključno je naglasiti da se genocid nad Bošnjacima ne može svesti samo na pravno presuđeni genocid u Srebrenici, već da se mora razumjeti kao proces koji je trajao od 1992. do 1995. godine. Taj proces je uključivao sistematske kampanje etničkog čišćenja, masovna pogubljenja, silovanja, logore, prisilna



raseljavanja i namjerno uništavanje kulturne i vjerske baštine, s ciljem eliminacije bošnjačkog naroda s teritorije Bosne i Hercegovine. Ovakvo šire razumijevanje genocida podržava sve veći broj istraživača koji zastupaju koncept genocida kao procesa, odnosno, kumulativnog genocida.

Zbog toga je genocid u Srebrenici potrebno posmatrati u kontekstu šire agresije na Bosnu i Hercegovinu, koju su izvršile Srbija i Crna Gora i u manjoj mjeri, Hrvatska, kako je potvrđeno presudama ICTY-a. Ipak, pravno priznanje ovih činjenica nije dovelo do društvenog konsenzusa i revizionistički narativi dominiraju u regionu. Rezultat toga je da živimo u paralelnim stvarnostima, i ta selektivna, revizionistička praksa je naša svakodnevica. Ono što je možda emotivno najteže, jeste otuđenje koje nastaje čak i među onima koji su formalno “na pravoj strani historije”. Suočavanje s negiranjem genocida jeste bolno, ali ništa manje teško nije ni duboko emocionalno nerazumijevanje od strane onih koji priznaju genocid, ali ipak ne uspijevaju pojmiti dubinu i slojevitost te traume. Takva iskustva doživljavamo ne samo u individualnim odnosima, već i na političkom planu, kao odraz šireg, historijski ukorijenjenog odnosa Zapada prema Bosni i Hercegovini. Stradanje bošnjačkog naroda priznaje se deklarativno bez istinske empatije i političke dosljednosti.”

GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI (ONI KOJI SU ROĐENI 1995. GODINE)

Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.

Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?

“Generacija rođena 1995. godine nije proživjela rat, ali je odrastala uz naslijeđe rata. Njihovo razumijevanje prošlosti uveliko zavisi od toga u kakvoj su sredini odrastali, kako im je historija bila predstavljena, ko su bili njihovi učitelji, roditelji, koje su medije pratili. Mnogi su još

uvijek okruženi simbolima koji veličaju počiniocima zločina i negiraju sudski utvrđene činjenice.

Međutim, iz te generacije izrasli su i pojedinci koji svjesno i hrabro biraju drugačiji put. To su mladi ljudi koji razumiju da historija nije ono što im je ostavljeno samo u porodičnim pričama, nego i ono što aktivno istražuju, preispituju i biraju da prenose dalje. U knjigama koje pišu, projektima koje vode, dokumentarcima koje snimaju, vidimo kako se gradi kultura sjećanja utemeljena na odgovornosti i znanju.

Ohrabrujuće je to što dio ove generacije aktivno traži dodatne izvore informacija i kritički preispituje dominantne narative koji nažalost poriču genocid. Alternativni načini informiranja i obrazovanja te regionalna i šira međunarodna povezivanja upućuju ih na to da se za tumačenje prošlosti okreću međunarodnim sudskim presudama i relevantnoj historijskoj dokumentaciji.

Istraživanja pokazuju da transgeneracijsko pamćenje u BiH funkcioniše kroz kompleksnu dinamiku formalnog obrazovanja, porodične socijalizacije i političkog diskursa. Pripadnici generacije rođene neposredno nakon rata internaliziraju poruke koje dominantni narativi prenose kroz rituale sjećanja, medijsko izvještavanje i društvenu simboliku. Ali istraživanja također pokazuju i da dio njih razvija kritičku distancu, posebno u urbanim sredinama.

S druge strane, u prostorima u kojima postoji institucionalizirana kultura sjećanja, poput Memorijalnog centra Srebrenica, mladi imaju mogućnost susreta sa svjedočanstvima, dokumentima i analizama koje afirmišu činjenice i potiču refleksiju o etičkoj odgovornosti.”

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne politike drže građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine, i generacija rođena te iste godine



oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?

“Na prvi pogled, pitanje o tome kako su generacije u Bosni i Hercegovini i regiji, posebno one koje su preživjele ratove 1990-ih i one rođene 1995. godine, oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti, polazi od pretpostavke da se takvo generacijsko generaliziranje može napraviti. U stvarnosti, ne postoji jasna generacijska podjela kada je riječ o historijskom pamćenju ili stavovima prema ratu. Kod nekih je protok vremena otvorio prostor za kritičko razmišljanje; kod drugih je produbio poricanje ili ravnodušnost.

Ali da ipak pokušam, na primjeru studentskih protesta u Srbiji donekle odgovoriti na Vaše pitanje. Dakle, studentski protesti pokazuju da mlađe generacije, mnogi rođeni nakon 1995., mogu biti iznenađujuće otporne na autoritarizam i državno sponzoriran historijski revizionizam. Čini se da mnoge mlade ljude historija 1990-ih, a posebno tema genocida i ratnih zločina, uopće ne zanima. Međutim, sve je više onih koji postaju svjesni da se poricanje prošlosti ne koristi samo za reinterpretaciju povijesti, već kao sredstvo za prikrivanje korupcije, održavanje nekažnjivosti i očuvanje autoritarnog režima.

Recimo, studenti u Srbiji ističu da je za njih ključni problem sadašnjost i budućnost, ne prošlost: oni žele funkcionalnu, pravnu i demokratsku državu. To možda otvara mogućnost da put ka suočavanju s prošlošću, odnosno prošlošću njihovih roditelja, počne kroz političko buđenje. Kada (ili ako se) ne samo u Srbiji nego u cijelom regionu počnu stvarati istinski demokratske institucije, otvorit će se i više prostora, kako društveno tako i psihološki za iskreno suočavanje s prošlošću.

Što se tiče nas koji smo preživjeli rat, slika je jednako kompleksna. Neki od nas i dalje žive s traumom i čuvaju sjećanje na ono što se dogodilo; drugi ostaju zarobljeni u poricanju, ili su jednostavno iscrpljeni i apatični. Za nas, za generaciju koja je preživjela rat, već je kasno. Kasno je da od prošlosti napravimo neki zajednički smisao koji bi potaknuo regionalnu promjenu na bolje. Mlađe generacije imaju tu energiju, kako će je iskoristiti, vidjet ćemo.”

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu, struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpretirati ili negirati?

“Realno, niko ne može sa sigurnošću reći kako će izgledati kolektivno pamćenje od sada do 2055. godine. Možda će dominantni obrasci ostati isti, a možda nas upravo nove generacije iznenade. Uostalom, ko je mogao predvidjeti da će 2024. godine studenti u Srbiji, koji su rođeni dugo nakon ratova, biti ti koji će najozbiljnije izazvati Vučićev autokratski režim.

Ako se nastavi produbljivanje etničkih podjela, obrazovna fragmentacija i slabljenje države Bosne i Hercegovine, u narednih trideset godina možemo imati samo “više istog”. Međutim, ako dođe do buđenja mladih, ako shvate da je jačanje transetničke i građanske solidarnosti jedini put za stvaranje funkcionalne države, moguće je da se otvori prostor za etičko učenje i pamćenje prošlosti. To sve naravno zavisi od toga kakvo ćemo društvo imati.”

GLOBALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM (1995 - 2025 - 2055.)

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narative i transgeneracijsko pamćenje – otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.

Kako bi globalni politički poremećaji, konfliktni međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?



“U narednih 30 godina, transgeneracijsko pamćenje o ratu u BiH bit će sve više oblikovano globalnim političkim poremećajima i krizom univerzalnih vrijednosti. Dvostruki standardi u odgovorima na sukobe poput Gaze i Ukrajine narušili su povjerenje u međunarodno pravo. U tom kontekstu, UN Rezolucija o Međunarodnom danu sjećanja na genocid u Srebrenici predstavlja

važan globalni okvir otpora relativizaciji, koji nadilazi lokalne politike i podsjeća da je istina o zločinima univerzalna vrijednost.

Budućnost sjećanja zavisit će od sposobnosti da se, uprkos geopolitičkim pritiscima, očuvaju dokumentirane činjenice i podrži etički odnos prema prošlosti.”



Pavle Mijović

“Prekidom sukoba rat ne prestaje, već mijenja agregatno stanje i intenzitet”

“Te forme sjećanja kombinacija su naših direktnih iskustava i biografskih elemenata, često s velikim emocionalnim nabojem i u određenoj mjeri utječu na formiranje naše slike o svijetu u sadašnjem trenutku.”

Prof. dr. **PAVLE MIJOVIĆ** - profesor, kolumnista [Bosna i Hercegovina]

GENERACIJA PROŽVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“Prekidom sukoba rat ne prestaje, već mijenja agregatno stanje i intenzitet: krute i nasilne ratne

dinamike se transponiraju u likvidnije forme koje ostaju prisutne u raznim sferama našeg životnog svijeta. Te forme sjećanja kombinacija su naših direktnih iskustava i biografskih elemenata, često s velikim emocionalnim nabojem i u određenoj mjeri utječu na formiranje naše slike o svijetu u sadašnjem trenutku. Ona su najčešće ciljano intenzivirana i prenaplašena kroz medijske, kulturne, znanstvene i ostale oblike militantne ili pak suptilne agitacije.”

GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI (ONI KOJI SU ROĐENI 1995. GODINE)

Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko



pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.

Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?

“Postdejtonske generacije, iako direktno nisu iskusile ratne drame, posredno su obilježene svom tragedijom devedesetih. Ratno naslijeđe koje je različite identitetske i druge odrednice galvaniziralo uspostavivši barijere između njih, (ne)svjesno i (in) direktno je utjecalo na živote mladih generacija. Sve ratne negativnosti – od etničkih čišćenja pa do genocida, ratnih zločina i ljudske nesigurnosti – upisale su se u individualni i društveni kod mlađih generacije, smanjivši time mogućnost društvene kohezije i povezanosti, pa i budućeg razvoja društva. Ratno naslijeđe se time prenijelo i u sadašnjost, otežavši svakodnevne ljudske relacije, posebno one institucionalnog tipa. No, brojna individualna iskustva pokazuju kako generacije rođene u historiji, naslijeđe iste ipak demontiraju, popularnom kulturom, ironijom i ostalim aspektima svakodnevnog života i raznih interakcija.”

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne politike drže građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine, i generacija rođena te iste godine oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?

“Iako su iskustva posve individualne prirode, čini se kako razumijevanje prošlosti (post)ratne generacije pokazuje određene sličnosti. Kod nekih je gledište dominantno viktimizističko, kod drugih prevladava banalni heroizam, a kod onih nešto reflektivnije prirode, dominira human stav da

se prošlost nikada ne smije ponoviti u nasilnim i nehumanim formama koje su obilježile devedesete godine. Usljed toga, određene su se generacije getoizirale odabravši strah kao temeljnu opciju, dok su ostale odabrale hrabrost, disruptivni element, i rad na inkluzivističkim dinamikama.

Strah, utemeljen na prošlim doživljajima, potenciran je političkim diskursom s jedne strane ali i brojnim subjektivnim strahovima koji karakteriziraju savremene generacije ljudi. Strah od prekarijata, neizvjesna individualna i društvena budućnost, manjak povjerenja u društvene institucije faktori su koji otežavaju sve životne interakcije i relacije, a također su realnosti koje politički diskurs s nepodnošljivom lakoćom instrumentalizira.”

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu, struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpreterati ili negirati?

“Vlastiti identiteti postoje samo u pluralu te je stoga harmoniziranje vlastitih identiteta sa širim društvenim kontekstom preduvjet normalnog, stabilnog pa i prosperitetnog života u društvu. Etnonacionalnu podjelu, koja je u mnogim aspektima predominantna, potrebno je pacificirati razvojem institucionalnih mehanizama koji omogućavaju ujedinjenje u različitosti. Kao i u ostalim životnim aspektima, radi se o mjeri, a ispravne mjere etnonacionalnog i građanskog identiteta uspostavljaju politički akteri. Često doduše, u bh. kontekstu dominira agonistički pluralizam što ne govori toliko o samim identitetskim odrednicama, već o političkim akterima koji ne uspijevaju harmonizirati različite odrednice i upravljati različitostima na funkcionalan, miran i koncilijantan način. Srećom, svakodnevni život pokazuje da su identitetski i drugi ratovi ipak većinom politički konstrukt.”



GLOBALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM (1995 - 2025 - 2055.)

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narative i transgeneracijsko pamćenje – otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.

Kako bi globalni politički poremećaji, konfliktni međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?

“Historiografske tendencije svjedoče o tome kako se interpretacija povijesti, ovisno o konkretnim političkim potrebama, konstantno revidira i mijenja. Ipak, ideja da je svaki rat poraz humanosti, a svaki izgubljeni ljudski život tragedija, te razumijevanje da je svaki ljudski život vrijedan življenja i da, kao takav, mora imati adekvatnu institucionalnu zaštitu, mora biti prisutna u svakoj zdravoj analizi. Nulta tolerancija na nasilje, bilo individualno bilo institucionalno, te afirmiranje vrijednosti ljudskog života i potenciranje važnosti mirovnih dinamika u svakom društvu, mogući je antidot svakom revidiranju povijesti. Time se sjećanja purificiraju razvijajući tako jednu novu kulturu mira.”



Vladimir Andrle

“Transgeneracijsko pamćenje nije automatski proces”

“Budućnost transgeneracijskog pamćenja neće biti određena samo onim što se pamti, već i onim ko ima moć da to sjećanje oblikuje i s kojim ciljem.”

VLADIMIR ANDRLE - predsjednik Jevrejskog - kulturno prosvjetnog i humanitarnog društva “La Benevolencija” [Bosna i Hercegovina]

Fotografija: Denis Ruvic/MIR Magazin

GENERACIJA PROŽIVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“Generacija koja je proživjela ratove u Bosni i Hercegovini i regiji tokom devedesetih nosi duboke posljedice sukoba koje su se razvijale u posljednje tri decenije, kako na ličnom, tako i na društvenom i kulturnom nivou. Ta generacija nije

samo svjedok rata, već i aktivni nosilac proživljene historije. To su iskustva koje se nisu završila mirovnim sporazumom, već su se nastavila kroz svakodnevni život, međuljudske odnose, kroz pitanja identiteta i pamćenje. Na personalnom nivou, mnogi su oblikovali svoje identitete kroz traumu, gubitke, izbjeglištvo, ali i kroz otpornost. Mnogima rat nije samo prošlost već stalno prisutna stvarnost koja se nalazi u sjećanjima, tišinama u porodici ali i svakodnevnim podsjetnicima na ono što je izgubljeno. Ova lična sjećanja se često razlikuju od dominantnih političkih narativa što može da stvori osjećaj izolacije ili neshvaćenosti. Kroz medije, filmove i knjige, historija rata i genocida se interpretira na različite načine. Neki autori i umjetnici koriste ove platforme kako bi njegovali kulturu sjećanja, dokumentovali istinu i promovisali pomirenje, dok drugi učvršćuju nacionalističke mitove i revizionističke narative.”



GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI (ONI KOJI SU ROĐENI 1995. GODINE)

Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.

Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?

“Generacija rođena u godini genocida u Srebrenici odrastala je u sjeni rata koji nisu pamtili direktno, ali čije su posljedice osjećali svakodnevno. Kroz tišine i traume u porodicama, kroz podijeljene školske kurikulume, kroz komemoracije, medije i društveno - političke podjele koje su nastavile živjeti i poslije rata. Njihovo razumijevanje historije formirano je na raskršću ličnih priča roditelja, institucionalnih narativa i političkih manipulacija koje često negiraju, relativizuju ili selektivno tumače prošlost. Za mnoge pripadnike ove generacije, identitet je oblikovan u napetosti između naslijeđa bola i potrebe za normalnim životom. Kao i između osjećaja dužnosti da čuvaju istinu o genocidu i težnje da ne budu svedeni samo na ulogu “ratne djece”. Čini mi se da je odrastanje u toj stvarnosti kod mnogih razvilo snažan osjećaj odgovornosti prema kulturi sjećanja, ali i kritički odnos prema narativima koje im društvo nudi. Neki su postali aktivisti, istraživači, umjetnici ili edukatori koji insistiraju na dijalogu, pomirenju i obrazovanju zasnovanom na činjenicama. Ipak, postoje i oni koji su, zbog obrazovnog sistema, medijske propagande ili društveno - političkih pritisaka ostali zarobljeni u mitovima, poricanju ili ravnodušnosti. To nam pokazuje da transgeneracijsko pamćenje nije automatski proces, već prostor borbe između zaborava i sjećanja i između istine i manipulacije. Upravo zato, ova generacija ima ključnu ulogu. Ona stoji između prošlosti koju nije birala i budućnosti koju mora graditi, svjesna da se mir ne podrazumijeva, već stalno iznova čuva kroz odgovornost, znanje i otpor prema laži.”

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne

politike drže građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine, i generacija rođena te iste godine oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?

“Generacije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine i generacija rođena te iste godine oblikovale su različite, ali međusobno povezane poglede na prošlost koji se vide kroz lična iskustva s jedne strane i naslijeđeno pamćenje s druge. Starija generacija nosi direktnu traumu, gubitke i često vrlo snažne emocije vezane za etnički identitet, dok mlađa generacija, iako rođena u miru, odrasta u društvu gdje su rat i etnonacionalne podjele i dalje prisutni u politici, obrazovanju i svakodnevici. U nekim slučajevima, među njima postoji snažno međusobno razumijevanje. Preživjeli roditelji prenose sjećanja kroz lične priče, a djeca ih pretvaraju u aktivno pamćenje kroz učenje, aktivizam i kulturu sjećanja. Tamo gdje postoji otvoren dijalog, zajednički se gradi svijest o važnosti istine i mira. Međutim, razlike su često izražene. Stariji mogu ostati vezani za sopstvenu bol i podjele, dok mlađi češće žele prekinuti ciklus mržnje i izgraditi nove mostove, tražeći zajednički jezik izvan nacionalističkih narativa. Mnogi mladi osjećaju frustraciju zbog činjenice da žive u sistemu koji stalno proizvodi strah i nesigurnost zarad političkih ciljeva.”

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu, struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpretirati ili negirati?



“Politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini i regiji u narednih 30 godina imat će ključnu ulogu u oblikovanju transgeneracijskog pamćenja. Ako etnonacionalne strukture ostanu dominantne, transgeneracijsko pamćenje će vjerovatno biti i dalje fragmentirano, instrumentalizovano i zatvoreno unutar etničkih granica. To znači da će svaka zajednica čuvati “svoju” istinu, dok će zajednička historija ostati nepriznata i potisnuta. U tom slučaju, kultura sjećanja služiti će kao sredstvo političke kontrole, a ne kao put ka pomirenju. Međutim, ukoliko dođe do jačanja građanskih vrijednosti, obrazovanja temeljenog na kritičkom mišljenju i činjenicama, te afirmacije kulture dijaloga koji preispituje prošlost, tada transgeneracijsko pamćenje može postati osnova za zajedničku odgovornost i otpornost društva. Kulturni i obrazovni akteri, civilno društvo i mediji imaju potencijal da ispričaju cjelovite priče i tako stvore prostor za empatiju i razumijevanje među generacijama. Način na koji će se sjećanje čuvati, reinterpretirati ili negirati zavisit će od toga da li će društvo izabrati suočavanje s prošlošću ili trajno zatvaranje očiju pred njom. Budućnost transgeneracijskog pamćenja neće biti određena samo onim što se pamti, već i onim ko ima moć da to sjećanje oblikuje i s kojim ciljem.”

GLOBALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM (1995 - 2025 - 2055.)

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narative i transgeneracijsko pamćenje – otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.

Kako bi globalni politički poremećaji, konflikti međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?

“U narednih 30 godina, globalni politički poremećaji i promjenjivi međunarodni narativi o pravdi, sjećanju i ljudskim pravima mogli bi duboko utjecati na način na koji se ratna događanja iz BiH i regije prenose, osporavaju ili prešućuju.

U svijetu gdje geopolitika sve češće koristi historiju kao instrument moći, istina o ratovima u bivšoj Jugoslaviji može postati kolateralna šteta velikih narativa. U vremenu kada revizionizam jača, a autoritarni režimi sve više nameću alternativne istine, postoji realna opasnost da se zločini relativizuju, presude ignoriraju a činjenice zamijene politički korisnim mitovima. U tom kontekstu, međunarodna podrška suočavanju s prošlošću može oslabiti, a lokalni akteri ostati usamljeni u borbi za očuvanje pamćenja. S druge strane, razvoj međunarodnog prava, digitalna tehnologija, transnacionalne mreže sjećanja i jačanje globalnog civilnog društva mogu djelovati kao protuteža tako što će osigurati da dokumentovana istina i glasovi preživjelih ne budu izbrisani, već integrisani u univerzalne lekcije o pravdi i otporu zaboravu. Ključ će biti u tome da li će globalna zajednica nastaviti braniti univerzalne vrijednosti ili podleći fragmentaciji i selektivnom moralu. Ako se znanje o ratu u BiH bude tumačilo kroz prizmu trenutnih interesa, pamćenje će postati žrtva geopolitičkog tržišta, ali ako se izgradi svijest o povezanosti lokalnog bola i globalne pravde, moguće je očuvati autentičnu historiju i prenijeti je budućim generacijama kao opomenu, a ne samo uspomenu.”



Ivana Marić

“Usklađivanje pogleda na prošlost ostaje izazovno i fragmentirano”

“Ako se nastavi dominacija nacionalnog narativa, postoji opasnost da će transgeneracijsko pamćenje biti sve više instrumentalizirano i oslonjeno na nacionalnu pripadnost, a istina sve više relativizirana.”

Dr. IVANA MARIĆ - politička analitičarka [Bosna i Hercegovina]

GENERACIJA PROŽIVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“Svaka trauma za sobom ostavlja duboke tragove, a posebno se to odnosi na kolektivne traume s nezamislivom patnjom i brojnim gubicima, kako dragih ljudi tako i domova. Rat je ostavio neizbrisive i duboke tragove u individualnom i kolektivnom

pamćenju generacija koje su bili sudionici nemilih događaja. Rat nažalost nije završio okončanjem oružanog sukoba, već se nastavio ništa manje opasnim sredstvima, koja nisu nosila živote, ali su uništila brojne živote. Rat se nastavio u glavama žrtava i u njihovoj samostalnoj borbi sa gubitkom osoba koje su voljeli, pokušajem zaboravljanja nanesene psihičke i fizičke boli, poniženja i tortura. Međutim, problem nastaje zbog različitih iskustava i narativa nastalih iz njih. Počevši od broja žrtava svakog zločina, koji godinama raste na sve tri strane. Kao da se takmiče ko je pretrpio veće žrtve. Kao da ubistvo jedne osobe, a pogotovo jednog djeteta nije dovoljno da se složimo koliko je to okrutno, pa se ti brojevi povećavaju bez ikakvih argumenata. Različite su pjesme, priče, knjige, filmovi, udžbenici, kao da se ne radi o istom ratu, već o bar tri različita rata. Najgori u svemu tome su političari, koji zloupotrebljavaju



žrtve da bi sebe promovirali. Sadržaj i smisao prenošenja istine se gube zbog trivijalnosti, glume i političkih poena. U mnogim dijelovima BiH, udžbenici nude različite verzije iste historije, često oblikovane etnonacionalnim interesima. To je dovelo do fragmentacije kolektivnog pamćenja, gdje se trguje i pregovara o tome šta je istina. Umjesto da osudimo svakog zločinca, ljudi priznaju samo svoje heroje, a tuđe zločince. Na takvim premisama se ne može prevladati prošlost niti graditi zajednička budućnost.”

GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI (ONI KOJI SU ROĐENI 1995. GODINE)

Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.

Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?

“Generacija rođena 1995. godine naslijeđe rata nosi kroz emocionalni, politički i obrazovni narativ. Njihovo razumijevanje historije je pod direktnim utjecajem roditelja, škole, društva i medija. Da je istina najvažnija onda bi sjećanje na genocid u Srebrenici trebalo biti isto kod svih, međutim odnos prema ovoj tragediji u najvećoj mjeri zavisi od njihove nacionalne pripadnosti. Jedni to osuđuju, drugi opravdavaju, a trećima je to nebitno, što je poražavajuće i na čemu se mora raditi, ali ne guranjem prsta u ranu već razgovorima i otvorenim diskusijama uz prezentiranje nepobitnih činjenica.”

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne politike drže građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine, i generacija rođena te iste godine

oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?

“Zbog čestih sukoba i političkih prepucavanja napravila su se dva tabora u ovim generacijama. Jedan čine oni koji su postali žustri zastupnici narativa koji su preuzeli od svojih roditelja i društva i koji nastavljaju podgrijavati sukobe, dok u drugi tabor pripadaju oni koji su siti svih tih priča sa sve tri strane i ne žele sudjelovati u tome, već su se fokusirali na sadašnjost i gledaju kako da što bolje prožive život sa svim što im pruža, od putovanja, učenja, druženja. Jedni bez propitivanja usvajaju stavove, dok drugi aktivno preispituju tu prošlost i traže sopstvene izvore istine. Usprkos razlikama, sve je više prostora gdje se ova dva narativa mogu sresti. Preuzeta sjećanja bi trebala služiti kao edukacija, međutim, u stvarnosti, komunikacija između ovih generacija je često otežana, upravo zbog politizacije trauma i manipulacije narativima. Dok god političke elite nastavljaju proizvoditi strah i podjele, usklađivanje pogleda na prošlost ostaje izazovno i fragmentirano.”

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu, struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpretirati ili negirati?

“Ako se nastavi dominacija nacionalnog narativa, postoji opasnost da će transgeneracijsko pamćenje biti sve više instrumentalizirano i oslonjeno na nacionalnu pripadnost, a istina sve više relativizirana. Međutim, kroz obrazovne reforme, regionalne kulturne inicijative, građanski aktivizam, digitalno arhiviranje svjedočenja i povezivanje mladih preko granica se može stvoriti prostor za istinsko suočavanje s prošlošću. Za to će najvažnije biti ko upravlja javnim mnijenjem i s kakvim ciljem. Ako to budu retrogradne, radikalne i interesne strukture željne revizionizma, sjećanje će se izobličiti. Ali ako budu pod utjecajem nezavisnog civilnog društva



i relevantnih obrazovanih institucija, moguće je stvaranje autentičnog narativa o prošlosti koji neće služiti osvajanju moći, već izgradnji zajedničke budućnosti. Ključ je u formalnom i neformalnom obrazovanju, kroz muzeje, digitalne platforme, umjetnost i javne diskusije. Ako se mladima omogući pristup činjenicama, ako se ohrabre da postavljaju pitanja i traže odgovore, postoji nada da će transgeneracijsko pamćenje postati alat za izgradnju mira, a ne za održavanje podjela.”

GLOBALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM (1995 - 2025 - 2055.)

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narative i transgeneracijsko pamćenje – otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.

Kako bi globalni politički poremećaji, konflikti međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?

“Geopolitičko preslagivanje oblikuje transgeneracijsko pamćenje o ratu u Bosni i Hercegovini. Revizionizam postaje dominantna politika, ne samo u totalitarnim režimima, već i u pojedinim državama koje smatramo demokratskim. Taj trend je prepisan i na Bosnu i Hercegovinu. Strukture koje zastupaju takve politike i ispravljaju prošlost dobivaju sve veću podršku. Poricanje genocida i zločina je postao trend na kojem se skupljaju lajkovi i podrška građana, isto kao i veličanje i opravdavanje zločina iz sopstvenog naroda. U svijetu gdje se istina sve češće zamjenjuje narativima koji odgovaraju trenutnim interesima, postoji realna opasnost od revizionizma. Na trenutak pomislite da nismo ništa naučili iz historije i ranijih tragedija i zločina. Međutim, to ne znači da trebamo stati ponavljati istinu, izlagati argumente, boriti se da istina pobijedi jer je to ključni element protiv zaboravljanja i još važnije, protiv ponavljanja tragedije koju je Bosna i Hercegovina preživjela. Ukoliko izabere pravi put, put istine, pomirenja, razumijevanja i oprosta, Bosna i Hercegovina bi mogla postati primjer drugim državama i uzor za nove generacije. Zadatak starijih generacije je da upozoravaju i edukuju naredne generacije kako se takve stvari nikada i nikome ne bi ponovile.”



Sead Turčalo

“Borba za prošlost odvijat će se u političkim institucijama, školama i kulturi”

“Nekako mi se čini da se osjećaj odgovornosti te generacije rođene 1995. godine i neposredno nakon toga, kreće između dužnosti pamćenja prošlosti i izgradnje budućnosti.”

Prof. dr. **SEAD TURČALO** - profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu [Bosna i Hercegovina]

GENERACIJA PROŽIVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“Ta generacija je posljednjih 30 godina svoju traumu i svoja iskustva, svjesno i nesvjesno,

pretvorila u svjedočanstva koja oblikuju naše kolektivno pamćenje. Kroz lična sjećanja i porodične priče, ti intimni fragmenti prošlosti postali su jedan od vidova neformalnog obrazovanja o proživljenom za one koji nisu svjedočili tome. Ta generacija je u medijskom diskursu ona koja insistira na tačnom imenovanju događaja, podsjećajući na opsadu Sarajeva, etnička čišćenja i genocid, kako bi se istina održala uprkos pokušajima revizije ili poricanja. Smatram da je institucionalizacija sjećanja u velikoj mjeri djelo te generacije. Mislim da je ova generacija, iako opterećena traumom, pokazala da historija nije samo proživljena uspomena, već živa lekcija za društvo i važan dio identiteta Bosne i Hercegovine.”



GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI (ONI KOJI SU ROĐENI 1995. GODINE)

Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.

Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?

“Generacija 1995. i post-95., iako nema vlastito sjećanje na taj period, je odrasla u društvu obilježenom njegovim posljedicama. U mnogim sredinama otvoreno se govori o agresiji i zločinima, dok se drugdje šuti ili čak poriče. Njihovo razumijevanje rata oblikovano je posredno: kroz porodične priče, medijske prikaze i oskudno školsko gradivo. Zbog toga je znanje ove generacije često fragmentirano, premda, ono što svjedočim kao neko ko radi u obrazovnom sektoru, neki među njima nastoje dokučiti potpuniju istinu o prošlosti.

Teško tu generaciju možemo promatrati kroz jedinstvenu prizmu. Često vidim tu različita iskustva koja bi mogao grupirati u one kojima je ratni narativ postao dio ličnog identiteta i druge koji se po svaku cijenu pokušavaju osloboditi “tereta” prošlosti jer vraćanja ratnim temama doživljavaju kao zamor. Nekako mi se čini da se osjećaj odgovornosti te generacije rođene 1995. godine i neposredno nakon toga, kreće između dužnosti pamćenja prošlosti i izgradnje budućnosti. Ono što je definitivno jeste da ova generacija ne može pobjeći sjeni agresije i stradanja koja i dalje preko porodice i društvenog okruženja oblikuje njihove vrijednosti i stavove.”

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne politike drže građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995.

godine, i generacija rođena te iste godine oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?

“Smatram da te dvije generacije neminovno utječu jedni na druge u razumijevanju prošlosti. Ipak, imajući u vidu neka naša tradicionalna ograničenja u otvorenosti u dijalogu, koja potiču i iz obrazovnog sistema i društva općenito, nisam siguran koliko je dijalog između generacija otvoren. Negdje ova mlađa generacija čuje o ratu iz prve ruke i tako razvijaju izvjesno međusobno razumijevanje. Međutim, čini mi se da je šutnja ili selektivno pripovijedanje češće što ostavlja praznine i nerazumijevanje između generacija, bilo uslijed traume starijih koji ne mogu govoriti, bilo zbog nezainteresiranosti mlađe generacije za „davu“ prošlost.

Prepoznajem često različitost generacijskih perspektiva, ali sličnost nezadovoljstava. Stariji nose živa ratna sjećanja i osjećaj nepravde zbog pretrpljenog, dok mlađi rat poznaju uglavnom posredno, kroz činjenice i narative, pa ga doživljavaju apstraktnije. Ali i oni osjećaju nepravdu i često frustraciju zbog posljedica koje trpe.”

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu, struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpretirati ili negirati?

“Domaća politika, obrazovanje i kultura odredit će hoće li se ratna sjećanja očuvati ili iskriviti. Ukoliko politička klima ostane kao ova koju svjedočimo posljednje tri decenije, pamćenje rata bit će i dalje oruđe politike. Imat ćemo selektivno pamćenje historije, veličanje zločinaca kao heroja i prešućivanje tuđe patnje. Borba za prošlost odvijat će se u političkim institucijama, školama i kulturi, oblikujući svijest novih generacija. Volio bih da svjedočim nekom optimističnom



scenariju u narednim decenijama u kojem se uvode jedinstveni, činjenični udžbenici za cijelu BiH, osiguravajući da transgeneracijsko pamćenje počiva na utvrđenim činjenicama umjesto na mitovima.”

GLOBALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM (1995 - 2025 - 2055.)

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narative i transgeneracijsko pamćenje – otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.

Kako bi globalni politički poremećaji, konfliktni međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?

“Globalna politička kretanja će utjecati na prenošenje sjećanja o ratovima 1990-ih. Već sada vidimo da porast autoritarnih režima dovodi do toga da se pruža

snažnija državna podrška revizionističkim narativima balkanskih sukoba.

Isto tako, međunarodne norme pravde i ljudskih prava također će odrediti kako će se ovi ratovi pamtiti. Ako pogledamo Gazu onda vidimo da princip „nikad više“ nije baš tako snažan u svijetu. To nas ipak ne treba obeshrabriti da o genocidu nad Bošnjacima u i oko Srebrenice i drugim zločinima učimo i poučavamo kao univerzalnim lekcijama o zlu rata i potrebi za pravdom, da nastavimo s kontinuiranim dokumentiranjem i edukacijom i lokalno i globalno. Poseban izazov su mediji i prenos informacija u ovom vremenu. U postdigitalnom dobu, dobu AI, dezinformacije se lahko šire, razvijaju se teorije zavjere i iskrivljeni narativi o disoluciji Jugoslavije, ratovima, agresiji na BiH, genocidu i drugim zločinima protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Sve to nam nameće veću odgovornost kako da informiramo i oblikujemo stavove mladih ne samo u regiji, nego i daleko izvan ove regije. Globalne okolnosti će sigurno utjecati na to hoće li znanje o ratnim događajima iz 1990-ih biti činjenično prenošeno ili će biti osporavano i iskrivljeno, ili će možda jednostavno izbljedjeti pred izazovima budućnosti, ali nam to stvara obavezu da mi djelujemo suprotno tim, potencijalno negativnim silnicama.”



Dragan Bursać

“Transgeneracijsko pamćenje nije muzej. Ono je živo biće”

“Ključna razlika je ova: stariji još uvijek pokušavaju da shvate kako se sve desilo, dok mlađi pitaju, zašto niko ništa nije uradio kad se već znalo?”

DRAGAN BURSAĆ - kolumnista, profesor filozofije [Bosna i Hercegovina]

GENERACIJA PROŽIVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narrative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“Rat se u Bosni i Hercegovini nije završio Dejtonom – samo je dobio drugačiji format. Oni koji su preživjeli nose ga kao utihnuli šrapnel u duši. U 30 godina koje su uslijedile, rat je filtriran kroz bezbrojne narrative: kroz suze na

dženazama s jedne strane i kroz krivotvorene udžbenike s druge strane, kroz potisnute traume, dokumentarne filmove ali i kroz pogane političke govore. U tom spektru postoji sve – od patnje do poricanja, od dokumentovanja do mitomanije. Generacija proživljene historije danas živi između dvije realnosti: vlastitih rana i javnog poricanja tih rana. A između tog jaza – zijeva šutnja. Ili još gore - manipulacija.”

GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI (ONI KOJI SU ROĐENI 1995. GODINE)

Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.



Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?

“Rođeni 1995. godine nisu samo djeca rata — oni su i djeca istine koju niko nije htio da im kaže. Ako govorimo o Srbiji ili RS-u, npr. oni su odrasli u zemlji i entitetu u kome je zločin institucionaliziran kao herojstvo, a žrtva precrtana gumicom revizionizma. Ali, upravo zbog toga, ta generacija danas sve više kopa ispod površine, traži odgovore u dokumentima, presudama, pričama svojih roditelja — ali i u tišini, koja često govori više od galame. Njihov identitet je lomljen između kolektivnog amnezijskog pritiska i lične potrebe da sjećanjem zadobiju slobodu. Oni nisu samo generacija sjećanja — oni su generacija pitanja. Dabome, kad ovo kažem, mislim na manjinu ili manjinu od manjine. Ostali su u svijetu indoktrinacije roditelja i (lažnih) autoriteta.”

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne politike drže građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine, i generacija rođena te iste godine oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?

“Nema jedinstvene memorije. Postoje samo fragmenti: etnonacionalni, lični, akademski, alternativni, pa ako hoćete i medijski. Oni koji su preživjeli 1995. godine pamte kroz bol, dok oni rođeni te iste godine pamte kroz narečene tragove. Ipak, obje generacije su taoci istih politika koje od traume prave plijen. U nekim tačkama se dodiruju: u solidarnosti manjine, u nevladinim pokušajima da se istina otrgne iz ralja poricanja. Svejedno, ključna razlika je ova: stariji još uvijek pokušavaju da shvate kako se sve desilo, dok mlađi pitaju — zašto niko ništa nije uradio kad se već znalo? I opet vam govorim, riječ je o onima koji su na putu potrage.”

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu, struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpetirati ili negirati?

“Ako se transgeneracijsko pamćenje bude i dalje razvijalo pod palicom etnonacionalizma, onda ćemo 2055. imati društva u kojima će i potomci počinilaca i potomci žrtava ponavljati iste rečenice — koje su nekoć bile paravani za zločin. No, ako se otvore vrata obrazovanja oslobođenog ideoloških okova, ako se kultura pamćenja utemelji na dokumentima, a ne na freskama, ako se da glas preživjelima, a ne falsifikatorima — postoji šansa. Male građanske inicijative, umjetnost i hrabri pojedinci su kvasac tog potencijala. Bez njih, ostaje samo trauma na repeat. Ipak, ako iza njih sustavno ne stane npr. srbijansko društvo, opet ćemo pričati o promilima uz silne ograde u narativima sjećanja.”

GLOBALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM (1995 - 2025 - 2055.)

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narative i transgeneracijsko pamćenje – otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.

Kako bi globalni politički poremećaji, konflikti međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?

“Svijet 2025. već liči na “1984.“ Orwella s dnevno mijenjanim istinama. Geopolitika selektivno gasi i pali istinu, a moć odlučuje ko je žrtva, a ko terorist. Transgeneracijsko pamćenje u tom kontekstu postaje talac vanjskopolitičkih interesa.



Ako međunarodne norme pravde i ljudskih prava budu i dalje relativizirane, pamćenje o Srebrenici, Prijedoru, Ahmićima i svim drugim zločinima može postati samo “verzija priče”. “Jedan od narativa”. A verzije ne grizu. Verzije ne uznemiruju. U konačnici, verzije relativiziraju istinu. A da bismo sačuvali istinu, morat ćemo uznemiravati – svaku

laž, svaki falsifikat, svaku reviziju – svaki put.

Transgeneracijsko pamćenje nije muzej. Ono je živo biće – koje se može njegovati, zlostavljati, silovati ili spasiti. Naša je odgovornost da ga hranimo istinom i empatijom. Jer ako ne budemo čuvali pamćenje – pamćenje će čuvati nas. I neće biti milosrdno.”



Svjetlana Nedimović

“Geopolitika oduvijek uslovljava historijske narrative i pamćenje”

“Usudila bih se reći, maksimalno friziranje u svrhu viktimizacije.”

Dr. SVJETLANA NEDIMOVIĆ - društveno-politička organizatorica i aktivistkinja [Bosna i Hercegovina]

GENERACIJA PROŽIVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narrative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“Usudila bih se reći, maksimalno friziranje u svrhu viktimizacije. Sve slabiji kreativni naboj, politička imaginacija nikakva, a kritički odmak je bio prisutniji tokom rata i neposredno poslije nego sad. Dominira potpuno jalovo, a plitko jahanje na vlastitoj patnji

koja se ponajviše doživljava kao temelj za moralnu superiornost i posljedično, društvenu inerciju.”

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne politike drže građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine, i generacija rođena te iste godine oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?



“Strahovi na koje se svakodnevno nailazi, osim možda u generacijama trećeg doba, daleko su više egzistencijalni i to se proteže od onih u ranim dvadesetim do onih pred penziju. Što se ratova tiče, ekstremizam se čini izraženijim među ovim mlađima.”

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu, struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpretirati ili negirati?

“Dese li se neke društvene promjene uslijed zatvaranja granica u EU, odnosno organizovanje ljudi za otpor kako domaćim tako i stranim elitama, možda će se stvoriti

uslovi za radikalnu reinterpetaciju historije. Bez toga, nastavit će se utabanim stazama festivalizacije i komercijalizacije prošlosti.”

GLOBALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM (1995 - 2025 - 2055.)

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narative i transgeneracijsko pamćenje – otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.

Kako bi globalni politički poremećaji, konfliktni međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?

“Geopolitika oduvijek uslovljava historijske narative i pamćenje. Balkanski prostor je trenutno sirovinski zanimljiv tako da će ekonomski pritisak potirati prošlost ukoliko nije upotrebljiva za kolonijalističke pretenzije.”



Srđan Šušnica

“Mi 30 godina živimo zapravo u primirju, odnosno u negativnoj definiciji mira”



“Mi se nismo niti pošteno pogledali u ogledalo naše recentne prošlosti, a svijet je doživio ekonomsko-tehnološku i ideološku transformaciju koja je za par godina zbrisala efekat institucija međunarodnog humanitarnog i krivičnog prava i s njima povezanog arhiviranog sjećanja.”

SRĐAN ŠUŠNICA - magistar kulturoloških studija i diplomirani pravnik [Švajcarska]

GENERACIJA PROŽVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“Pokušao bih prije odgovora odrediti da li generacije koje su svjedoci rata na ruševinama Jugoslavije, vrlo

često uz to i direktne ili indirektno njegove žrtve, vrijeme nakon rata uopšte doživljavaju kao mir ili samo kao primirje? Ti ratovi, napose u Bosni, ostali su još da tinjaju kao (pred)ratna stanja ne samo zbog dubokih trauma i tragičnih priča koje se prenose u intimi i u javnom prostoru, već zbog toga što osnovni uzrok rata nije otklonjen ni mirovnim ugovorima, ni naknadnim suđenjima i međudržavnim dijalozima. Ono što su bili prvobitni motivi i ciljevi napada, osvajanja, opsada i genocidnog ubijanja ne da nije otklonjeno, već je u ‘miru’ legalizovano. Mi 30 godina živimo zapravo u primirju, odnosno u negativnoj definiciji mira, kao odsustva organizovanog nasilja. U tom primirju je posijano, ili bolje reći ostavljeno sjeme novih sukoba, jer ni unutar Bosne, niti u regiji, a ni sa strane anglo-evropskog ‘razvijenog,



demokratskog' svijeta izazivač rata nije prepoznat i označen kao izazivač; državne politike, ideologije i teritorijalni apetiti susjeda nisu označeni kao agresorski i zabranjeni; napadnuta državna zajednica i njeni građani nisu prepoznati kao žrtve sa pravom odštete; (para)vojske susjednih država i od njih potaknutih i organizovanih pobunjeničkih snaga nisu u svojim kampanjama osvajanja prepoznate kao agresorske. Ni bjelodane genocidne namjere osvajača sa izuzetkom Srebrenice, nisu ni 30 godina poslije prepoznate kao takve u drugim poharanim i očišćenim krajevima Bosne iako je i motiv, i postupak i efekat bio isti.

Da li je dejtonsko-parisko primirje imalo alternativnu? Prema Kantovim razmatranjima, mir, pozitivno određen kao zaštita najviših ljudskih vrednota (života, biološkog i ekonomskog opstanka, imovine koja tom opstanku služi, itd.), nadilazi sve druge vrijednosti, uključujući i pravdu. Unutar opsjednutog Sarajeva su prosječno dnevno ubijane 3 do 4 civilne osobe, odnosno u ukupnom ratnim dejstvima u i oko Sarajeva na 'obje strane' dnevno je ubijano, odnosno ginulo je 9 do 10 osoba. Svaki dan produženja rata, ili njegovog nastavka, značio bi nastavak ubijanja. To je činjenica koja se naprosto mora uobziriti, ali i ucjenjivačka logika rata, kao nametanja volje suprotnoj strani silom.

Da nije bilo primirja, Armija BiH i hrvatska vojska bi zauzele Banjaluku i veći dio tadašnje RS, što bi izazvalo hiljade novih smrti i stradanja, kao što se desilo sa pobunjenikom tvorevinom RSK i njenim stanovništvom nekoliko mjeseci ranije. Možda moja porodica ne bi preživjela. Ja možda ne bih bio u prilici da sada ovo pišem. Možda bi bio ogorčeni 'nacionalista' u izbjeglištvu na periferiji Beograda. U stvarno odživljenom životu, ja sam u junu i julu 1995. godine, dok su srpske vojne i druge snage pripremale i izvodile genocid nad Bošnjacima u Srebrenici, nerijetko mojim vršnjacima, dakle ja sam sa svojom generacijom pripremao i išao na maturalnu proslavu? Da, dok su srpski 'heroji' ubijali stotine i hiljade ljudi dnevno, u ime srpstva, u ime 'nas', 'Srbića', 'budućnosti RS-a i srpske stvari', ja i mi, uglavnom svi 'ugroženi', a zapravo zaštićeni 'Srbići' smo birali odijela, pjevali 'Gaudeamus Igitur' i plesali svoj maturalni bal. Ima nečega perverzno u toj maturalnoj proslavi, čega sam postao svjestan tek godinama kasnije, i to ne samo u odnosu spram ubijenih Srebreničana, već i spram izginulih vojnika i rata kao uopšte razaranja i Heraklitovog 'oca svega'. Kao i u nekim današnjim i budućim tehno-

žurkama mladih 'pacifista' u neposrednoj blizini najvećih izbjegličkih konc-logora na otvorenom.

Primirje u Bosni u sebi nosi dilemu staru koliko i filozofija: da li je istina u cjelini kao što tvrdi Hegel ili cjelina skriva neistinu, kao što tvrdi Adorno. Rat je pokrenula oružano najjača nacionalistička ideologija oslanjajući se na Hegelovu apsolutnost duha kroz vrijeme i koji se ovaploćuje kao istina tek kada se zaokruži kao cjelina. Kao velika Srbija ili kao rimejk hrvatske banovine iz 1938.? Napadač misli, ako pobijedimo, svima ćemo pokazati da smo bili 'u pravu' od samog početka. Primirje je sklopljeno oslanjajući se na Adornovu tezu u cjelini je neistina – ostavljajući fragmente vaše, naše 'istine' i 'neistine' da tvori novu stvarnost. Priznaće se dio osvajačke ideologije kao tzv. RS, usprkos činjenici da je to tvorba planiranog, željenog i ostvarenog genocida. Prešućivaće se njeni etno-ekskluzivni i u biti kriptofašistički temelji i prihvaćće se pravo da to stanovništvo živi 'njihov fragment' istine uključujući i život u deluziji o tome da sistematskog čišćenja nesrpskog stanovništva nije bilo, te o pravednosti, časnosti i svrsishodnosti naše borbe 'za krst časni i slobodu zlatnu'.

Moja generacija, koja je srednju školu započela početkom rata u Hrvatskoj u još uvijek cjelovitoj Bosni, a okončala s krajem rata u nečemu što se zove 'RS u svođenju na 49%', našla se u novoj šok-normalnosti u kojoj je pitanje pobjede ili poraza ostalo maglovito da treperi iznad glava. Ko je žrtva, a ko zločinac, ko je pobjednik, a ko gubitnik, ko je vodio moralno opravdan rat, ko nije. To su prva pitanja kada se svodi bilanca jednog rata. Na srpskoj, uslovno da kažemo strani izazivača i napadača, ta šok-normalnost je podrazumijevala nezadovoljstvo 'porazom ideje priključenja Srbiji'; bol zbog desetina hiljada uzalud izginulih; gorak ukus koji su iza sebe ostavili srbijanska ratna propaganda, slogani, retorike, zastave i nadasve obećanja ujedinjenja; šutnja o genocidnim zločinima nad svojim susjedima koja se nerijetko mijesala sa prezirnim i osvetničkim radovanjem. Građani u entitetu RS su većma ostali pod većim uticajem zvanične politike i manipulacije sjećanjima i emocijama režimskih medija u Srbiji i RS, i uglavnom nesposobni artikulirati autonomnu, osobnu ili društvenu kulturu sjećanja, a time ni autentični društveni odgovor na pitanja krvave recentne prošlosti. Mnogo je razloga tomu. Možda suštinski razlog leži u tome da je RS zajednica koja je, uprkos propagandi o bezgrešnom postanku i (samo)pravdanju, duboko svjesna svoje šutnje. Svjesna je da je nastala na osvajanju i otimanju



tuđeg, zatiranju drugačijeg i sakrivanju zločina u masovnim grobnicama. Svjesna je koliko je amoralno i bezsvjesno (samo)opravdavati zločine nad vlastitim komšijama nesrbima 1992. korištenjem primjera 'Jasenovca' i zločina nad bosanskim Srbima u 2. svjetskom ratu. U biti, ako je cjelina istina, onda ovaj argument može poslužiti kao tvrdnja 'nismo mi krivi za ubijanje nesrpskih civila 1992-1995., već su krivi NDH i Pavelić 1941. Da nije bilo njih ne bi mi.' U prevodu 'i oni su nas'. Problem je da ovakva bezvremena apsolutnost nema kraja, ni moralnog ni istorijskog. Da bi cjelina poput kontinuuma 'duha' srpskih zemalja kroz vrijeme i prostor bila istina, činjenice se moraju brisati, namještati, fingirati, a interpretacije moraju postati mitomanija. Poput retuširanih starih fotografija u kojima Dražini četnici 'nestaju' iz zagrljaja sa nacističkim okupatorima. Od brisanja činjenice do paljenja živog čovjeka je pola koraka. Tim gore po činjenice. Očekivano, onda ni za ratne zločine nad Srbima u RSK 1995. nisu krivi generali HV, već Srbija i režim RSK!? I tako dalje u budućnost i prošlost. Ako je dočim, cjelina neistina, onda smo osuđeni na fragmentiranu istinu i u najboljem slučaju na osvješćenu šutnju, koja je možda upravo tipična za moju i njoj bliske generacije. To su ucijenjene generacije. Ucijenjenje poratnom omertom, u kojoj se na nivou društva glasno čuti, a nivou politike glasno negira, još glasnije glorifikuje i izlaže brutalnom revizionizmu i izmišljanju 'činjenica'. Slično ćutanje, negiranje i glorifikaciju naći ćemo i u Srbiji, ali i u Hrvatskoj, iz kojih su osvajačke politike originalno krenule na Bosnu, s tim da će posmatrač tu brzo uviditi i jedno sistemsko odsustvo svijesti, otepljenost na epistemološku nivou, o tome šta se u Bosni dešavalo 1992-1995., kada, kako i zašto. Društvo tamo jednostavno ne zna šta je Bosna i kako se tamo živjelo, ratovalo, ubijalo i kako se opet poslije rata živi. U tome je paradoks Hegelove 'istine u cjelini'. Državica Srbija je zbog osvajačkog rata u Bosni, a potom na Kosovu, sebe dovela na rub političke egzistencije, a svoje je društvo sistematski degradirala, da bi na kraju njen prosječni stanovnik o Bosni, pa i o današnjoj RS, tom krunskom ratnom plijenu, znao manje nego o Grčkoj, Austriji ili Francuskoj. Dočim, na drugoj strani će se ljudima ponuditi fragmenti istine o prividu cjeline, narativ o velikoj pobjedi, uspješnoj odbrani države, ali i o nužnosti žrtve, kao temelj života. To je jedna velika zakrpa od fragmenata istine jednog primirja.

Unutar ovako postavljenog okvira, imam utisak da su se generacije svjedoka Jugoslavije i rata u Hrvatskoj, Bosni i Kosovu (rođenih do oko

1980. godine), kako je vrijeme od kraja rata proticalo, sve više suočavale sa nepodnošljivom tenzijom između tri protivrječne tendencije.

Prva tendencija je vrlo labavo ili pak nikakvo definisanja karaktera rata i odgovornosti izazivača rata od strane međunarodnih institucija i prije svih zapadnih aktera uz dominantni (zapadni) narativ o 'građanskom' ratu poludivljih naroda na rubu civilizacije. Najrazvijenije zapadne zemlje svijeta nikada nisu prihvatile da se u statut ICC-a i u međunarodno javno pravo agresija kvalifikuje kao ratni zločin. Agresija je ostala političko pitanje i nije dozvoljeno da se ona zvanično moralno-pravno ocjenjuje. Rat i agresija su ostavljeni kao instrumenti politike jačega. U Bosni je bio međunarodni sukob bez označavanja agresora, osim skromnih naznaka u uvodima presuda Haškog tribunala. Druga tendencija tiče se oficijelnog propagandnog narativa, još uvijek nadmoćnijih osvajača, zvaničnog Beograda i Zagreba, koji su od samog kraja rata politički opravdavali i glorificirali pobune, samoproglašenja, opsade, osvajanja i etnička čišćenja teritorija u BiH za etno-ekskluzivne entitete i velikodržavne projekte. I jedna i druga adresa to radi kroz dehumanizaciju Bosanaca, Bošnjaka i muslimana. I danas ta bujica poluistina, falsifikata i laži u službi legitimizacije agresije na susjeda, podjele i razaranja Bosne po etno-nacionalnim i vjerskim aršinima, se zapravo krasno uklapala u činjenicu da u međunarodnim odnosima pravo sile ne haje za 'silu prava'. Sila prava je moralni poredak rezervisan za države i zajednice, a za odnose između država i zajednica još uvijek dominira pravo sile u kojem jači može silom nametnuti slabijem svoju volju. I danas se segregacija u obrazovanju ili diskriminacija građana u političkim pravima po osnovu identiteta prikazuju kao slavna postignuća naše 'pravedne borbe' a ustvari nikada priznatog osvajačkog i genocidnog rata protiv nepoželjnih. Treća tendencija se tiče skroz intimnih i faktualnih svjedočenja o ratu svih involviranih koji su ga na svojoj koži osjetili bez obzira kako se zovu i na kojoj 'strani' su bili. Kako prve poratne godine 'ćutanja' i 'pokušaja zaboravljanja' prolaze, kako primirje sve više (samo) podsjeća na normalan život, i kako osnažuje legitimizacijski narativ, novi zamah i trijumfalizam entitetskih osvajača (podstican opet izvana), ova tendencije izaziva nevjerica i frustracije traumatiziranih, ogorčenih, ojađenih i prevarenih. Ispade da su žrtve, da su oni koji su napadnuti, sami sebe napadali, opkoljavali, držali pod opsadom, zatvarali i ubijali. Ukratko, Bosna prije rata kao da nikada nije ni postojala (pogotovo



kao komunistička i socijalistička republika), a životi njenih stanovnika kao da su snoviđenja, jer kao nepriznata država-žrtva nepriznate agresije osuđena je na primirje, a njeni građani na koloplet međusobno sukobljenih fragmenata istine.

Primirje u Bosni je u svim poslijeratnim decenijama uvijek iznova dokazivalo da takav mir nije uspostavio moralni poredak niti državu kao personu moralis, državu zakona, vladavinu prava, jer su veliki i mali moćnici, svako iz svojih interesa i motiva učinili da osnovno pravilo (ne i pravo niti norma) međunarodnih odnosa 'pravo jačeg' prožme pravne norme i političku praksu. Kako očekivati vladavinu prava u zemlji u kojoj su tzv. 'lučonoše' zapadne civilizacije ozakonili entitet koji nikada prije toga ni u primisli nije postojao, i čija je jedina svrha nastanka i postojanja bio i ostao osvajanje, genocid i čišćenje teritorije od nesrba? Kako očekivati vladavinu zakona u zemlji u kojem odredbe primirja ne dozvoljavaju da se u njen pravni život ugrade brojne odluke međunarodnih krivičnih i sudova za ljudska prava?

Jedini pobjednik rata u Bosni je zapravo pisac dejtonsko-pariskog mira, ali on nikada neće živjeti u Bosni."

GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI (ONI KOJI SU ROĐENI 1995. GODINE)

Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.

Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?

"Teško mogu zamisliti taj vakum sjećanja u kojem generacije rođene poslije 1980., a pogotovo poslije 1990. godine, žive. Te generacije su u potpunosti prepuštene novoj relanosti. Daleko od toga da te generacije ne osjećaju bilancu rata, gubitke, pa čak i vlastite izbjegličke i ratne sudbine i neimaštine. Brojne studije kazuju upravo o uticaju na dječiju psihu i strukturu ličnosti organizovanog nasilja, ratova, pogibija vojnika i brutalnih nepravdi i zločina nad roditeljima, već u najranijem formativnom

dobu. U tom vakumu vlastitog sjećanja te generacije su osuđene na sjećanje porodice, a možda i češće od toga na priče vršnjaka i (polu)oficijalne narative iz religijskih zajednica, medija, virtualnog prostora i politike. Možda je to njihova prednost? A možda i nedostatak? To niko ne može znati. Možda su slobodniji i otporniji, a možda su ranjiviji na transgeneracijski prenos ratne traume, ali i na (samo)radikalizaciju kroz porodičnu istoriju.

Generacijama rođenim prije 1980., koje imaju oformljeno, već odruštvenjeno sjećanje na Jugoslaviju i predratno doba i rat, sjećanje je kao funkcija kulturnog i ideološkog formiranja već ugrađeno kao alat promišljanja, prosuđivanja o ratu i poraćju. Tim generacijama sjećanje je i dar i prokletstvo. Dar, jer imaju neki mehanizam koji upošljava racio, autentično sjećanje, pa što da ne, i nostalgiju, sa kojim mogu uspoređivati i vrednovati novu realnost; a prokletstvo jer se nerijetko svjesno i nesvjesno odriču tog dara autentičnosti i osobnosti te prepuštaju da im sjećanje formiraju konfliktne i okoštale politike sjećanja i propaganda. Dočim generacijama rođenih nakon 1980. godine lično sjećanje je gotovo neopterećeno ovim historijskim lomom, ali se i nije razvilo u 'političko ili socijalno čulo', osim eventualno kao snažna osobna refleksija roditeljskih sjećanja. Opet, možda je to sreća u nesreći.

Postoji jedan 'vic' koji sam svojim ušima čuo s početka rata u banjalučkom kafću, kaže: generacije rođene poslije 1975. ne sjećaju se Tita, oni rođeni poslije 1980. ne sjećaju se olimpijade, a oni rođeni poslije 1985. neće se sjećati Muslimana i Hrvata u Banjoj Luci.' Strahovito 'proročanstvo' u vicu. Kada pitate današnjeg stanovnika Banjaluke koji se rodio poslije 1990. ili 1995. godine, da li u Banjaluci žive Bošnjaci i muslimani, on ili ona će odgovoriti pozitivno i demografski tačno. Ali u toj fragmentarnoj istini nema punine niti cjeline, ali i ne mora da ima da bi bila normativno istinita. I pitanje je uopšte da li se istina o životu nesrba u Banjaluci prije rata i pogrom nad njima u toku rata može ispričati kao jedna absoluta. Ako bi se pokušalo, ovaj zadnji pogrom bio bi opravdan nekim prethodnim pogromom. Istinitije pamćenje i narativizacija događaja i procesa se može ispričati kroz pluralnu kulturu sjećanja, kao urbana memorija, kao tolerantna i pluralna selekcija sjećanja koja više ujedinjuje nego što razjedinjuje, možda kao rituali sjećanja koji se polako pretvaraju u tkivo istorije nekog grada ili zavičaja. Danas su generacije rođene u ratu i iza njega upravo osakaćeno za tu i takvu



multiperspektivnu kulturu sjećanja na prostor u kojem žive. Takva pluralna kultura sjećanja se u većini postjugoslovenskih društava, a naročito po tzv. 'srpskim zemljama' od postratnih generacija sakriva pa i fizički zatire. Potrebna je jaka autorefleksija, snažan motiv, mnogo kritičkih razgovora sa starijim generacijama i uporno kopanje po zabačenoj i polubudavoj arhivskoj građi koju niko neće, da bi generacije rođene nakon 1990. godine stekle takvu pluralnu sliku recentne prošlosti svog grada ili zavičaja. U zemljama opsesivnim arhiviranjem i zapisivanjem pluralna kultura sjećanja, iako je i dalje ideološka (a koja nije), je nadohvat ruke i često sa generacije u nju zaronjene odmah u vrtiću.

Život bi da napreduje i u Bosni, društvo zahtijeva kretanje, a paradoksalno procesi su utamničeni režimskim politikama sjećanjima i jednim mirovnim ugovorom?! Pitanje je za sve poslijeratne generacije, a naročito one rođene poslije 1990. godine je da li želim da na moj život, nekada i presudno, utiče ono što su potpisala tri ili četiri sad već mrtvaca? Tih mrtvaca i njihovih vojski, pa i država, odavno nema (Hrvatska se utopila u EU, SR Jugoslavija se raspala), ali evo mirovni ugovor je još uvijek tu, pa s pravom se može postaviti pitanje kome on zaista treba? Kome treba takva selekcija sjećanja na mrtvace i mrtvačke politike.”

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne politike drže građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine, i generacija rođena te iste godine oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?

“Ovo je, ustvari, pitanje alternative. Alternative u kolektivnoj preradi prošlosti kroz selekciju i upoređivanje sjećanja i međugeneracijsku razmjenu refleksija o sjećanju na prohujale dane mira, rata i primirja. U međugeneracijskoj razmjeni i komunikaciji o važnim temama mogu se stvoriti društvene alternative oficijalnim i često ratnoglorificirajućim i militantnim politikama

sjećanja. U odgovoru na prethodno pitanje dao sam jedno viđenje razlika između generacija koje imaju autentično sjećanja na Jugoslaviju i rat i onih koje nemaju. To ne moraju biti nužno odnosi roditelja (rodbina) i djece. U pitanju je mnogo širi transgeneracijski obuhvat, poput učitelj-učenik, profesor-student, sve do radnog mjesta i sportskog kluba, generalno odnos starijeg i mlađeg.

Narativ starijih generacija o prošlosti u našim zemljama često je imao, a i sada ponegdje ima formu epskog naricanja, u kojem pripovjedač je nerijetko sebe stavljao za isti sto sa davno preminulim osobama i precima. U takvoj epskoj svijesti moderna politička i medijska manipulacija će za nekoliko sedmica od davno prohujalog pokolja i nepravde učiniti emotivno blizak događaj koji se za ovovremenika dešava zapravo ‘sada’ i u kojem ovovremenikov nikada upoznati djed ili pradjed oživljava kao ‘žrtva sad i ovdje’, a za ‘krivce’ i ‘zločince’ ovovremeniku se serviraju njegovi savremenici i komšije. Ovakva epika je prisutna i u novim medijskim i virtuelnim formatima socijalnih mreža, naravno u posve novoj estetici transhumanizma i distopije (kratkih videa, mimova, gej-m-kulture, kratkih političkih poruka i slično), pa stoga i bez te porodične bliskosti između naratora i subjekta. Šlagvort takve razmjene između starije i mlađe generacije je uvijek ‘ne znaš ti kako je zaista bilo... sad ću ti pričati...’. U takvoj razmjeni nema dijaloga i nema učenja, u pitanju je porodična ili virtuelna propaganda. Za međusobno razumijevanje prošlosti potrebno je međusobno ili međugeneracijsko poštovanje i zrno iskrenosti prema samome sebi, kako dijalog o prošlosti ne bi postao zasijavanje novih klica mržnje.

Manje je bitno da li su razumijevanja o nekom događaju ili procesu u prošlosti usklađena između (uslovno govoreći i u odnosu na vrijeme rata gledano) starije ili mlađe generacije, ili nisu. Važan je proces razmjene, a još važnija je volja da se u razmjenu uđe i iskrenost prema samom sebi. Generacije pričaju međusobno o prošlosti koja ih se tiče, ne o nekoj drugoj prošlosti. Pri tom procesu neće odmoći načitanost i pokušaj teorijske ili filozofske konceptualizacija i refleksije naše sopstvene realnosti i onoga što čujemo/čitamo o prošlosti koja nam je važna. Društvena alternativa počinje sa ovim procesom.

U društvima koja nose teret neprerađene ili poluprerađene postkonfliktne traume koja obuhvata nekoliko generacija ne može se dovoljno



puno naglasiti značaj procesa (za)pis(iv)anja i arhiviranja u širem smislu. Poratne tenzije između cjeline kao istine i fragmentarnih istina, između ličnog i faktualnog i pravno-političkog pa onda i ideološko-političkog (režimskog), tenzije između dejtonskog primirja i stvarnog života 30 godina poslije, između osvajačkih ideologija i negiranja nekad i sada i činjeničke istine o zločinima, tenzije između novih-starih osvajačkih zamaha i propagande i političke odgovornosti za agresiju na Bosnu – su najblaže rečeno jednostavno nesnošljivi.

Uzmimo za primjer samo ono početno pitanje identiteta koje se na prvu postavlja između generacija. Količina paradoksa u npr. (pro)srpskim i (pro)hrvatskim velikodržavničkim narativima o Bosni kao srpskoj ili hrvatskoj, ili o Bosni kao zemlji koju treba podijeliti na tri dijela, su toliki da bi društva u Mostaru i Banjaluci, ukoliko bi se oslobodila svojih velikodržavnih, a u biti parohijalnih fantazmagorija, mogla stvoriti buduće naraštaje književnih nobelovaca. Zamislite samo razgovor nekog hrvatskog ili srpskog bejbibumera iz Ljubuškog ili Banjaluke i njegovog digitalnog unuka o tome zašto se on, unuk, zove Hrvatom odnosno Srbinom, a rođen je u BiH, i zašto mora više voliti i težiti Hrvatskoj, odnosno Srbiji, nego zemlji u kojoj se rodio!? Takvi fantazmi duha nemaju drugačiji način da se ispričaju nego kao ep i Hegelova cjelina u kojoj se eto krije istina. Jer tek kada se digitalni unuk razvije iz pupoljka, preko cvijeta u plod i oduhovi se kao tzv. Hrvat ili Srbin iz BiH, tek onda će spoznati istinu i ona čemu biti jasna od samog početka. A unuk je, pri tome, digitalan jer se sa djedom gleda preko ekrana, a to mu je tako jer se rodio i živi u Berlinu, i kada odraste biće Berlinčanin i Nijemac. Raspad Jugoslavije i otimačina prvo Beograda a potom i Zagreba o Bosnu, isprva oružana, a sada politička (mada se ni nove bitke ne isključuju), učinili su, kao nikada do sada u istoriji BiH, da je biti Hrvat ili Srbin u BiH postalo apsolutna kategorija bez ostatka. Tu nema više fragmentarnih istina, o predratnom zavičaju, selu, običaju, folkloru, govoru i jeziku, o interkonfesionalnom porijeklu i životu, o predratnom razredu, omiljenoj prodavnici, stripu ili sportskom klubu, itd. Biti Hrvat ili Srbin u BiH znači cjelinu i totalitet. Po Adornu u cjelini i totalitetu je neistina. Treba pričati o razlozima zašto je to tako. Kako je domicilno stanovništvo u svom zavičaju postalo dijasporom susjedne zemlje. Evo to je samo jedan primjer moguće transgeneracijske razmjene. Siguran sam da bi se slični razgovori mogli odvijati i unutar teme šta je, otkud i zašto biti Bošnjak/inja, i kako se tu uklapaju 'Bogumili',

'Zmaj od Bosne' i slično. Ali tu bi primjetio da u stvarnom prostoru, među narodom, 'bošnjaštvo' kao recepcija i autorefleksija jednog identitarnog konstrukta datog odozgo, još nije ni blizu doseglo taj nivo isključivosti i totaliteta, a pogotovo ne taj nivo bezemljaške paradoksalnosti kao danas djelujući konstrukti 'srpstva' i 'hrvatstva' (koji su kao takvi iako zametnuti davno, ipak dobro odgojeni upravo u socijalizmu). Iako se mora reći da odsustvo ili pak zaostajanje u postizanju ekskluzivnog totaliteta (samo)identiteta i jedinstva kod Bošnjaka (u odnosu na druge) često brine onaj revnosniji dio elite, kao što i velike Srbe i Hrvate brine svako osobno izvlačenje ispod jarma srpstva i hrvatstva. Opet nije problem zvati se ovako ili onako, problem je ne vidjeti da je u totalitetu neistina. Alternativa je već postaviti pitanje.

Dao sam ovdje primjer mogućih međugeneracijskih razgovora o identitetu, jer od toga do međugeneracijskog razumijevanja naše recentne i turobne prošlosti nema ni pola koraka. Pol Valeri je to davno primjetio, zapitavši se, parafriziram, zašto je neko to što jeste i kako sebe naziva. Totalitarni odgovor je zato što je po krvi to i to. Istina se nalazi u fragmentarnoj istini o njegovom klasnom položaju – da je on/ona to što jeste, jer mu/joj je vertikalna piramida hijerarhijskog i klasnog društva dodijelila mjesto, ulogu i nacionalno ime bez da ima mogućnost (jednostavnog i lakog) izbora.

Poratna Bosna, ali i region sa svojim protivječima je vrelo priča i paradoksa koje vane za (za)pis(iv)anjem, arhiviranjem, memorijalizacijom, progovaranjem kroz umjetnost ili naučni diskurs. Ali to je i vrelo političkih frustracija i novih nanosa politički i religijsko-ideološki motivirane mržnje. Opet to je demografski odumirući prostor vrlo živog pregovaranja i razgovaranja o pravednom i nepravednom miru, o moralno opravdanom i neopravdanom ratu, prerađivanja i suočavanja sa prošlošću, pa makar i glasnom šutnjom i upornim pokušajima da uspješno slažemo sami sebe. Sve to nije oročen projekat, već izlaženje na kraj sa prošlošću na način da se da prilika mirnijem, pravičnijem, kultivisanijem, pluaralnijem i manje tragičnom životu i kulturi sjećanja.

Da li ovakvo primirje u Bosni i regionu ima alternativu danas i sutra? I ako ima, kakvu? Svakako. Alternativu stvara ne samo politika ni ratom i silom nametnuti poredak, već i društvo. Društvo slobodnih, jednakih i dovoljno hrabrih, sa svim što jedno pluralno društvo u sebe zbraja. Mislim da u



Bosni i regionu postoje autentični društveno-kritički i stvaralački odgovori na sve ove poratne tenzije i traumu koji ispisuju sopstvenu sintezu ljudsko-narativnog, literarno-umjetničkog i historijskog iskustva rata i zločina. Sintezu koja prevazilazi granice i identitarne barijere. To često čini izvan kontrole politike, koja pokušava nametnuti oficijelne rituale i sjećanja, tj. ideologizirane tačke oslonca različitih pseudonacionalnih, u biti etno-folklornih, identiteta.”

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu, struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpretirati ili negirati?

“Mislim da ovo pitanje nastavlja da otvara temu alternative. Na jednoj strani imate dezintegrativne i konfliktirajuće narative; vladavinu malih, nedovršenih, parohijalnih i iskompleksiranih etno-vjerskih identiteta; osvajačke i mini-imperijalne politike i aroganciju susjeda; etno-partijsku kartelizaciju i vladavinu pomoću čarobne formule ‘narodu (ili građanima) plodovi nacionalističke religije, a elitama plodovi korupcije i tranzicije’. I to je sfera formalno političkog, sfera državno-partijskih aparatusa koji su od građana oteli i državu i njene resurse, i koja djeluje odzgo. S druge strane, unatoč velikog uticaja partijsko-državnog aparata, Bosna i zemlje regiona ipak su razvile relativno autonomnu kulturno-lingvističku i komunitarnu društvenu dinamiku. I to na svim nivoima, intelektualno-akademsom, soc-ekonomskom, medijskom, umjetničkom, nivou svakodnevice. Da je to tako, svjedoče konstantni valovi autonomno i spontano nastalih protesta u svim zemljama bivše Jugoslavije. Čak i kada izuzmemo partijski i državno kooridinisane proteste, ipak nema generacije koja u zadnjih 30 godina nije učestvovala u protestima protiv novih vladajućih političkih i tajkunskih klasa, u Srbiji, Vojvodini, Kosovu, Bosni, Hrvatskoj, Makedoniji, Sloveniji, Crnoj Gori. Protesti, javni bunt i negodovanja su procesi propitivanja teških

tema i samorefleskije svakog građanina o svom životu i mjestu u datom političkom kontekstu. Otvaraju se i najteže teme, bez i da se žele. Sve dolazi na red, a najveći tabui padaju. A to u biti je osobina dijalektičkog, bilo onog Hegelijanskog teza-antiteza-sinteza ili Marksovog, teza-antiteza pa revolucija. U tome se stvara prostor za erupcije empatije, nostalgije, ali i katarze kroz usvajanja prostih spoznaja i činjenica o recentnoj prošlosti, dakle za katarzu kroz suočavanje sa svojim (i porodičnim) prohujalim životom i sjećanjima, ali i kroz sudar sa oficijalnom kulturom zaborava, kulturom laži o bližoj i daljoj prošlosti koju nameće nova politička kasta u potrazi za sopstvenim definisanjem u novim globalističkom neoliberalnom kontekstu (šta smo, ko smo) i u pokušaju konstrukcije narativa o starini i kontinuitetu ‘našeg’ kapitalističko-buržoaskog (nerijetko i monarhističkog) naslijeđa i nacionalnog ‘zlatnog doba’ koje ide uz to. U tim turbulentnim procesima ne treba tragati za i težiti ka kontinuitetu ili petrifikaciji sjećanja, betonizaciji ili mramorizaciji memorije (npr. Skoplje i dr.), treba bježati od nasilnog i historicističkog pretvaranja arhiva i sjećanja u ‘istoriju sad i odmah’. Treba prepoznati i pogurati dijalektičku snagu koja u sebi nose činjenice, arhivirano i ono društveno, spoznajno sjećanje. Snagu da propituju, ne da pišu, već da stvaraju istoriju. Istorija se stvara u kontinuitetu, a vrlo rijetko se uspije zapisati. Snagu da proizvede političku polarizaciju po raznim horizontalama i vertikalama. U toj polarizaciji leži sudbina transgeneracijskog sjećanja, koje će nužno doći u međugeneracijski sukob. Bez tog sukoba nema nade za razvoj društva i novu dinamiku. Ni u postratnoj njemačkoj ni u postratnoj Bosni nema razvoja, nema katarze bez sukoba sa generacijom roditelja i raščišćavanja unutar porodično-generacijskog kruga.

Iz ratne, postratne i traume nomada-izbjeglice, kao i iz međugeneracijskog sukoba, koji je u biti sukob ideja na horizontu starog i novog vremena, sjećanja i nostalgije, zapravo je izrastao cijeli jedan stvaralački kosmos na ovom našem postjugoslovenskom prostoru (i u vezi sa njim). Treba imati u vidu da je u posljednjih 30 godina izrastao okean ljudskog, prije svega umjetničkog, naučnog i spisateljsko-narativnog stvaralaštva koje je imalo svoje izvorište u temi ratova u bivšoj Jugoslaviji. Gotovo nesaglediv. Zamislite pored desetina miliona stranica arhive Haškog tribunala, još nekoliko stotina snimljenih dugometražnih, kratkih, dokumentarnih, animiranih i drugih filmskih formi; nekoliko hiljada romana, prozne, memoarske, poetske i druge literarne građe;



desetine kazališnih predstava; stotine hiljada stranica relevantnih žurnalističkih formi; stotine hiljada naučno-akademske i studijsko-analičkih radova. I sve to na desecima jezika, prisutno i djelujuće u više od 50 država svijeta. To je dijalektički vodopad, za kojeg oficijelna, dnevno-izborna, politika, nema ustavu. Snage restauracije i rehabilitacije najgorih historijskih obrazaca vladanja, koje žele ispisati novu historiju ideja i novi tok povijesti, teško da mogu pomaknuti taj stvaralčki kamen temeljac. Mogu jedino pribjeći biološkoj anihilaciji i paljenju biblioteka, ali ni to nije garant stvaranja identitarne i političke tabula-e rasa-e.

U tim uslovima treba sagledati ukupnost budućeg toka kojim će se kretati društveno sjećanje ili kultura sjećanja kao svojevrsna rezultanta i smjer kretanja spontano nastao pod uticajem različitih silnica.”

GLOBALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM (1995 - 2025 - 2055.)

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narative i transgeneracijsko pamćenje – otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.

Kako bi globalni politički poremećaji, konfliktni međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?

“Poslije pitanja alternative, u ovom smislu bi se možda moglo postaviti pitanje da li ovakvo regionalno ‘primirje’, tj. ‘mir’ koji je u sebi zadržao sve do jednog nerazriješenog uzroka rata, ima regionalnu i međunarodnu, odnosno budućnost na koju se mogu projektovati silnice globalnih političkih, ekonomsko-tehnoloških i ideoloških kretanja?

U zadnjih 30 godina svjedočili smo da je u svjetlu tih nerazriješenih uzroka ‘naših’ ratova, ovaj ‘mir’ u neoliberalnom ključu samo pojačao one glavne posljedice rata oličene u iskorijenjavanju bosansko-hercegovačkih, hrvatskih, kosovskih, vojvođanskih i makedonskih, pa što da ne i slovenačkih (izbrisani) žitelja iz njihovih gradova i zavičaja. Otežao je ili onemogućio povratak izbjeglih u svoj predratni

habitu; omogućio je tzv. tranziciju u kojoj su gospodari rata, partijska nomenklatura, ratni profiteri i krijumčari postali nova klasa kapitalista i gospodara života; ostavio je nacionalističke partije i njihove ideološke projekte netaknutim; omogućio je bjelosvjetskim bankarskim i drugim špekulantima i peraćima novca sa zapada i istoka da se okoriste pocijepanim i razorenim društvom i ekonomijom; i ono najvažnije nije postavio učinkovitu branu od dezintegracijskih uticaja Zagreba i Beograda na BiH. S tim u vezi nije dozvolio da se razvije ideologija koja bi u uslovima skromne demokratske tradicije i ograničenih institucija, barem usporila etno-religijsko-partijsku kartelizaciju društava i dala šansu humanim, socijalnim i suverenim politikama da reintegriraju društvo, ekonomiju i politiku. Npr. sve što je bilo na političkoj sceni 1990-1992. u BiH postoji i danas samo se naziva drugim imenima. Nije genocid, već masovni odliv i bijeg stanovništva ka racionalnijim životnim prostorima. Nije rat, već permanentna psihologija rata i prijetnja sukobima. Nisu izbjeglice, već jeftina radna snaga. Nije oružana agresija, već raznorazni mini-imperijalni koncepti, mini-šengeni, velikosrpske i velikohrvatske deklaracije i saborovanja, non-pejperi i buduće mape iz zasjede koji svi odreda nameću samo jednu temu: podijelu BiH između sfera Beograda i Zagreba.

Mi se nismo ni okrenuli oko sebe a prohujala je ere unipolarne vladavine zapadnog neoliberalnog poretka, čija globalistička i multilateralna priroda omogućila kakav takav razvoj principa i prakse međunarodnog humanitarnog i krivičnog prava, ali u kontradikciji istovremeno dovela do sve većeg broja (i ponavljajućih) oružanih sukoba na planeti. Svijet je postao pošteniji time što je priznao da u ratu postoje zločini, ali da planiranje i vođenje rata i agresija (bilo da se radi o američkom ‘ratu protiv terora’, ili ruskog uništavanja Groznog i Ukrajine, ili izraelskog permanentnog rata protiv susjeda i ‘unutrašnjih terorista’, itd.) i dalje nisu zločin, već Clausewitz-ov ‘nastavak politike nasilnim sredstvima’. S tim da je globalni objektivno-idealistički neoliberalizam uveo u tu Clausewitz-evu definiciju rata i pitanje morala, tačnije svjetonazora – pa bi se dalo zaključiti da je rat nastavak svjetonazorskih i moralnih bitaka, ali oružjem. I za čas, uz druge važne faktore postmoderniteta (istorijski revizionizam, destabilizacija jezika, simbola i značenja, fragmentacija narativa, i sl.), eto nas u eri kvazi-srednjovjekovnih krstaških pohoda, odbrane ‘civilizacije od barbara’, odbrane ‘naše demokratije’ od zlih režima, i tako dalje i tome slično. Naravno sa novom tehno-feudalnom kastom na čelu.



Mi se nismo niti pošteno pogledali u ogledalo naše recentne prošlosti, a svijet je doživio ekonomsko-tehnološku i ideološku transformaciju koja je za par godina zbrisala efekat institucija međunarodnog humanitarnog i krivičnog prava i s njima povezanog arhiviranog sjećanja. A sada tzv. 'razvijene demokratije' cijepaju paragraf po paragraf, list po list UN-ovih rezolucija. Arhive i sudske prakse Haškog tribunala, kao ni sva arhiva sjećanja o ratu u Bosni danas ne može uticati na pojedine države i vlade, čak i među tzv. 'razvijenim demokratijama', da prestanu ubijati, getoizirati, protjerivati, zatvarati i mučiti, te sistematski diskriminirati i segregirati stanovništvo nad kojim ima pravnu ili faktičku vojno-administrativnu vlast.

A krenuo je naizgled nevino i idealistički: 'branićemo ljudska prava, demokratiju i političke slobode, tako što ćemo bombardovati diktatorske i zle režime (a neizbježno i narod koji je te diktature bez iznimke sam i većinom birao i podržavao) i tako ustvari kršiti i zaniijekati ista ta ljudska prava, koje tako grčevito branimo'. A pretvorilo se u danas često neskrivenu kultur-rasističku dehumanizaciju i kriminalizaciju cijelih naroda, religija, etnija i društava, u stvaranje (ili iskorištavanje postojećih) međusobno sukobljenih ekstremističkih pokreta i podgrijevanja ratova između naroda, kao pokrića za još otvoreniju kontrolu, otimanje i eksploataciju tuđih geopolitičkih i istorijskih habitusa i prirodnih resursa. Još prije 20 godina bila je neugodna pomisao da neki sud poput Haškog tribunala sudi npr. američkim generalima po komandnoj odgovornosti ili na osnovu njihovih topničkih dnevnika (slučaj Hrvatske) ili zapisnika vrhovnog savjeta odbrane (slučaj Srbije), pa su i najveća vojna sila SAD postepeno izašle iz Rimskog statuta, kojeg su prvobitno potpisale, ali nikada ratifikovale. Danas tzv. 'razvijene demokratije' uopšte ne doživljavaju ICC i Rimski statut kao nešto važno, već otvoreno prijete, uvode sankcije i krivično gone sudije ICC. Ili ga koriste kao sredstvo vanjske politike i pritiska u međunarodnim odnosima, gdje će za iste ili slične zločine, protiv 'neprijateljskih' diktatora podržavati optužnice ICC-a, a protiv 'prijateljskih' diktatora ih sprječavati, i to sa religijsko-zelotskim žarom.

U toj velikoj slici, da li je prenositi sjećanja i znanje o različitim, osobito o krivičnopравnim aspektima rata u Bosni i regionu, danas uopšte poželjno? Ima li budućnost? Može li se društveno sjećanje o ratu i zločinima razvijati bez uporišta u neku međunarodnu normu i instituciju? Uz prijetnju

i rizik da će znanje i sjećanja na rat i zločine u Bosni, neumitno pokrenuti onu dijalektičku snagu arhiviranog sjećanja – propitivanja, teza-antiteza-sinteza i početi zasipati pitanjima i analogijama trenutne i neke buduće ratove, zločine i režime koje ih (pro)vode? U posljednjih 30 godina svjedočimo svijetu u kojem je postalo samorazumljivo, opravdivo, čak i u tzv. 'razvijenim demokratijama', da masovno ubijanje i istrebljenje jedne etničke ili vjerske ili jezičke grupe nije zločin i nije kažnjivo, dok je isti ili sličan zločin nad pripadnicima druge grupe zločin najveće moguće magnitude. Opravdanost i pravednost ratovanja i ubijanja u ratu se osnažuje kroz moć, a ne kroz moralnu normu. Onaj koji pobijedi biće u pravu?! Iako je konferencija u Kampali 2010. ugradila u Rimski statut agresiju kao zločin, data definicija je previše rastegljiva, do te mjere da po svom karakteru i ne predstavlja pravnu normu sa jasnom dispozicijom i sankcijom, već zbirno mjesto 'šta bi bilo kad bi bilo i kako bi trebalo'. Agresija i dalje ostaje političko a ne moralno pitanje. Time i sjećanje na agresiju jačeg, na osvajanje i opresiju vojno moćnijeg, ostaje samo političko pitanje, a njegove moralne implikacije i opravdanost (pravednost) će se prosuđivati u decenijama nakon što oružje utihne.

U takvom svijetu itekako jeste poželjno, nužno i na neki način neizbježno prizivati arhivirano znanje i sjećanje o ratu, napose u Bosni. To arhivirano sjećanje će, i bez domaćih bh. ili regionalnih aktera, kroz vrijeme proizvoditi onu neizbježnu polarizaciju i tenziju koja će, što se bude duže negirala, sakrivala, suzbijala, kanelovala, u biti proizvoditi oprečni efekat – sve jasnije će markirati zločinca, njegove strategije i ukupni kontekst (naročito istorijski). Ono stvaralaštvo nastalo o ratu na postjugoslovenskog prostora o kojoj je ranije bilo riječi je zapravo ne samo prenosnik, agens, već i katalizator ove dijalektike između sjećanja i istorije koja nam dolazi u susret. Ako sjećanje priziva katarzu, katarza priziva akciju i političku borbu, a ona mora imati protivnike i mora imati svoje forme i metode. Borba znači žrtve. Postavlja se pitanje etike sjećanja: da li se sjećam da bi se borio, pobunio, svetio, ili pak pomirio sa sopstvenom i kolektivnom sudbinom? Da li se sjećam da bi mi pomirenje bilo i kolektivno pogubljenje. Što otvara opet nova pitanja o pravu na pobunu, odnosno pravednosti pobune u datom geografskom, istorijskom i političkom kontekstu. A to je prije svega klasno pitanje odnosa moćnijeg spram slabijem.”



Dino Abazović

“Kultura sjećanja nasuprot politika povijesti”

“Postoji gotovo pa u potpunosti prihvaćen konsenzus među znanstvenicama i znanstvenicima da se individualna i kolektivna sjećanja sve manje shvataju kao spontani, prirodni ili sakrosanktni činovi, a sve više kao socijalne i kulturne konstrukcije koje se vremenom mijenjaju i imaju vlastitu historiju.”

Prof. dr. **DINO ABAZOVIĆ** - sociolog, univerzitetski profesor [Bosna i Hercegovina]

GENERACIJA PROŽIVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“Postoji gotovo pa u potpunosti prihvaćen konsenzus među znanstvenicama i znanstvenicima da se individualna i kolektivna sjećanja sve manje shvataju kao spontani, prirodni ili sakrosanktni činovi, a sve više kao socijalne i kulturne konstrukcije koje se vremenom mijenjaju i imaju vlastitu historiju. I sam pripadam ovoj generaciji

kod koje je prošlost ne samo prisutna kroz ovaj oblik neformalne uzajamne komunikacije – socijalno pamćenje ili pamćenje “odozdo” – već se i konstruiše u timskom radu, odnosno tvori socijalno pamćenje kroz sve elemente navedene u pitanju.”

GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI (ONI KOJI SU ROĐENI 1995. GODINE)

Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.

Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?



“I ta generacija je jedna od najviše tri do četiri generacije koja je dijelom takozvanog govora o sjećanju (“memory talk”), odnosno razgovornog sjećanja (“conversational remembering”). Iako prošlost uglavnom ne poznaju, a budućnosti se plaše, na tu generaciju mnogo značajnije utječe političko pamćenje (ili pamćenje „odozgo“) usidreno u političkim institucijama, a koje teži dugoročnom trajanju. To nas dovodi do jednog od ključnih problema pri suočavanju sa prošlošću - kulturi sjećanja nasuprot politikama povijesti. Želim vjerovati da će kultura sjećanja unatoč lošoj atmosferi nadvladati politike povijesti.”

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne politike drže građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine, i generacija rođena te iste godine oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?

“Politika za prošlost i politika povijesti su zapravo locirane u kontekstu teorije o kulturnoj hegemoniji. Politika povijesti (koja je zapravo smještena u politički domen - gdje različiti akteri ne samo da pokušavaju historiju koristiti za specifične interese, već i za konkretnu političku dobit, a koja je u vezi sa političkim pamćenjem) je proces koji otkriva sile i protusile koje se bore za hegemoniju diskursa i interpretativne modele. Ali akteri nisu samo političko-administrativni, već svi pojedinci i interesne grupe koje imaju privilegirani pristup javnoj političkoj sferi. Dakle, uz političare tu su i novinari, intelektualci, znanstvenici i svakako obrazovni sistem. Ipak ne dvojim da će koliko god socijalno pamćenje “odozdo” bilo u višeglasju, autentični bosanskohercegovački model kulture sjećanja kao pozitivne baštine prevladati nad ideološki normiranim monoglasnim političkim pamćenjima “odozgo”.”

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu, struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpetirati ili negirati?

“Tako što bi u po svaku cijenu trebalo raditi na tome da se ne ponavljaju greške iz prethodnih epoha i društveno-političkih sistema, primjera radi recimo u odnosu na Drugi svjetski rat. Danas spomenici posvećeni tom periodu, na žalost, po pravilu formulišu emfatične poruke za potomstvo, ali ih potomstvo rijetko uzima ka srcu i zato one, nasuprot svojoj misiji, i same ubrzo prelaze u historiju i ostavljaju utisak – ako ga uopće ostavljaju – samo još kao materijalni relikv nekima kulisa prošlosti (kako to izvrsno primjećuje Alaida Asman).”

GLOBALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM (1995 - 2025 - 2055.)

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narative i transgeneracijsko pamćenje – otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.

Kako bi globalni politički poremećaji, konflikti međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?

“Rezolucija Generalne skupštine UN-a odredila je 11. juli kao Međunarodni dan razmišljanja i sjećanja, i njome se osuđuje negiranje genocida i veličanje osoba osuđenih za ratne zločine, zločine protiv čovječnosti i genocid. Klauzule u rezoluciji Generalne skupštine uključuju zahtjev da generalni sekretar UN-a uspostavi javni



program pod nazivom “Genocid u Srebrenici i UN”, počevši s aktivnostima pripreme za tridesetu i svaku narednu obljetnicu. Kao rezultat toga, ovo “svjetsko mišljenje” izraženo u Rezoluciji

je simbolično na dva bitna načina: može imati neprocjenjiv utjecaj na ponašanje država i stigmatizirati ili izolirati praksu država koje se ne pridržavaju onoga što je navedeno u Rezoluciji.”



Tamara Nikčević

“Ne postoji usklađenost gledišta o bilo čemu, pa ni o zajedničkoj prošlosti”



*“Prihvatanje laži kao
istine društvima
nastalim na prostoru
nekadašnje Jugoslavije
alibi je za nepoštivanje
ljudskih prava.”*

TAMARA NIKČEVIĆ - novinarka [Crna Gora]

GENERACIJA PROŽIVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narrative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“Tokom proteklih trideset godina, generacije koje su 90-tih stasavale ili su rođene u državama nekadašnje SFRJ (bez Bosne i Hercegovine) mišljenja i stavove o ratu u Bosni i Hercegovini,

kao i o genocidu u Srebrenici, formirale su uglavnom na osnovu medijskih napisa, igranih ili dokumentarnih filmova, dostupnih knjiga i udžbenika, neposrednih svjedočenja žrtava, rituala sjećanja... Ipak, mislim da su na formiranje njihovih stavova dominantno uticali mediji, posebno oni koji su, kroz konstantne pokušaje istorijskog revizionizma, isključivali odgovornost/krivicu državnih i političkih struktura Srbije i Hrvatske za agresiju na Bosnu i Hercegovinu i zločine počinjene na teritoriji Bosne i Hercegovine. Presude Tribunala u Hagu, kao i stavovi zagrebačke liberalne javnosti i medija, uticale su na to da se ta vrsta istorijskog revizionizma i negiranja u Hrvatskoj donekle koriguje. Iako su i u Beogradu postojali mediji, NVO i pojedinci koji su o ratu i zločinima u BiH govorili i pisali, to, nažalost, u Srbiji nije značajnije uticalo na dominantni stav.”



GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI (ONI KOJI SU ROĐENI 1995. GODINE)

Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.

Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?

“Nemam relevantan uvid u to kako generacija rođena u godini kada je u Srebrenici počinjen genocid razumije istorijski trenutak u kojem se taj stravičan zločin dogodio.”

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne politike drže građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine, i generacija rođena te iste godine oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?

“Mislim da ne postoji usklađenost gledišta o bilo čemu, pa ni o zajedničkoj prošlosti i jugoslovenskim ratovima devedesetih. Dokaz je i Bosna i Hercegovina: stavovi i mišljenja generacija rođenih i stasalih u bosanskohercegovačkom entitetu Republika Srpska drastično se razlikuju od onih u Federaciji Bosne i Hercegovine. Na to su uticali kako porodična i lična sjećanja, iskustva i interpretacije, tako i kontinuirano medijsko trovanje i obmanjivanje javnosti kroz nastupe političke i društvene elite i medija.”

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu, struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpretirati ili negirati?

“Mislim da Srbija ima najveći uticaj na politički, društveni, kulturni i obrazovni razvoj u Bosni i Hercegovini. Građanske inicijative su u tom smislu gotovo nemoćne; agenturna mreža srpskih obavještajnih, političkih i crkvenih struktura neuporedivo je jača i uticajnija. Sve dok se srpsko društvo istinski ne suoči s vlastitom prošlošću, nema oporavka regiona, nema priznanja i poštivanja žrtava rata u Bosni i Hercegovini, kao ni transgeneracijskog usklađivanja i čuvanja kulture sjećanja. Ne vidim da je tako nešto moguće u bliskoj budućnosti.”

GLOBALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM (1995 - 2025 - 2055.)

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narative i transgeneracijsko pamćenje – otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.

Kako bi globalni politički poremećaji, konfliktni međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?

“Globalni politički poremećaji, prihvatanje laži kao istine društvima nastalim na prostoru nekadašnje Jugoslavije alibi je za nepoštivanje ljudskih prava, kao i za negiranje vlastite odgovornosti i krivice za ratove i zločine počinjene devedesetih godina 20. stoljeća. U tom smislu, bojim se da je perspektiva regiona - tragična.”



Senadin Musabegović

“Kako da se sjećamo rata, a da ne izgubimo povjerenje u svijet?”

“Danas živimo senzacionalistički kapitalizam, koji se zasniva na instant pamćenju, tjera nas da se fokusiramo na konzumeristički trenutak.”

Prof. dr. **SENADIN MUSABEGOVIĆ** - profesor, pisac, pjesnik [Bosna i Hercegovina]

Fotografija: Damir Deljo

GENERACIJA PROŽIVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“O ovom ratu, za razliku od pamćenja na NOB, insistira se na pamćenju same žrtve. Naime, pamćenje o Drugom svjetskom ratu je kreirano kroz perspektivu pobjednika. Nakon ovog rata, devedesetih godina, onaj ko je bio najveća žrtva

i u miru je žrtva. Zapravo, kada se rasparčala teritorija prema entitetima računalo se koliko je neko osvojio teritorije nasiljem. Ko je bio moćniji, taj je imao bolje uslove za pregovaranje. Dakle, nije bilo riječi o moralnom principu, već o principu sile. Mirovni sporazum je prihvaćen kao stvar kompromisa i taj mirovni sporazum je zaustavio rat, zaledio ga, ali konflikt i dalje traje. On iznutra dijeli samu zajednicu, pa je svakodnevni diskurs obilježen konfliktom. Konflikt se interiorizirao. Pitanje je: kako da se sjećamo rata, a da ne izgubimo povjerenje u svijet? Često se dešava da onaj ko je preživio genocid smatra sebe ‘izabranim narodom’, koji je iz pozicije žrtve često osvetoljubiv spram drugih naroda. Odgovor bi bio: treba njegovati pamćenje, ali, također znati se od njega udaljiti. Biti neovisan od njega. Zapravo pamćenje o zločinima treba pretvoriti u kreativnu energiju koja se otvara ka životu.”



GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI (ONI KOJI SU ROĐENI 1995. GODINE)

Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.

Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?

“Problem je u tome kako da se sjećamo genocida, a da ne zapadnemo u narcisoidno samooplakivanje, zatvaranje samih sebe u kult žrtve. S druge strane, međunarodna zajednica govori da trebamo pričati o ratu da prevaziđemo i da mislimo o budućnosti, a taj diskurs je jako površan, banalan. Ta ista međunarodna zajednica nas neprestano drži u konfliktu, a onda govori o miru. Njezina uloga je krajnje licemjerna, oni sada oplakuju genocid u Srebrenici, a ne priznaju da se trenutno dešava bjesomučni genocid u Gazi. Nisu spremni da govore o sopstvenoj odgovornosti zbog čega nisu učinili ništa da se genocid u Bosni i Hercegovini spriječi. Gajili su lažnu solidarnost sa multietničkom zajednicom u Bosni i Hercegovini i bili su indolentni spram stradanja bošnjačkog naroda.”

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne politike drže građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine, i generacija rođena te iste godine oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?

“Ratovi devedesetih godina su obilježeni još jednim procesom, a to je proces tranzicije, transformiranja društva. Činjenica je da je Bosna i Hercegovina napadnuta od dva nacionalistička projekta koji su kreirani od strane susjednih zemalja: Srbije i

Hrvatske, ali, isto tako, kroz rat se desila politička i socijalna promjena društva. Drugačije smo pamtili u socijalizmu, jer tada smo kada bi govorili o prošlosti nastojali da izgradimo novo društvo, da budemo okrenuti ka budućnosti. Danas živimo senzacionalistički kapitalizam, koji se zasniva na instant pamćenju, tjera nas da se fokusiramo na konzumeristički trenutak. Ta konzumeristička svijest se prepliće sa nacionalističkom imaginacijom. Iako bi trebali da se isključuju, oni se prepliću, jedan drugog pomažu. Po mom mišljenju, svako sjećanje na genocid ima smisla ako u nama razvija osjećaj solidarnosti sa sudbinama ljudi koje ne poznajemo, ne samo u nacionalnom kontekstu, već i u univerzalnom. Da podsjetimo, genocid nad bošnjačkim narodom se desio devedesetih godina i on je odraz jedne politike koja se sprovodi od devetnaestog vijeka, ali genocid nad srpskim narodom se desio za vrijeme NDH i to treba pamtiti.”

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu, struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpreterati ili negirati?

“Ja lično ne vjerujem u stoljetno transgeneracijsko pamćenje trauma. Zapravo, u nama čuče traume naših predaka, u našoj psihi su ucrtani strahovi, ali ja ne vjerujem da, na primjer, srpski narod u svojoj kolektivnoj svijesti nosi traumu od Kosovke bitke, koja se desila 1389. godine. Činjenica je da je ona ostala u kolektivnom pamćenju, a druge bitke nisu! Zbog čega? Stoga što se desila politizacija memorije, politizacija nad kolektivnim pamćenjem. E sada, da li treba pamćenje na takav historijski događaj izbrisati, jer se tu glorificira ‘kult poraženih’, ‘kult žrtve’? Ne, ne treba, već ga treba interpretirati iz mnoštva svojih značenja, jer svaka mitska priča je mnogostruka. Ali, ako naracija o samoj Kosovskom boju ima osvetnički karakter spram drugih naroda, onda je ona nedopustiva. Sjetimo se da se haški optuženik general Ratko Mladić poziva na osvetu i na jedan historijski događaj: na borbu protiv dahija za vrijeme Prvog srpskog ustanka.



U današnjem kontekstu postavlja se pitanje: da li je narod u Srebrenici koji je preživio genocid ostvario svoja prava? Da li mu možda prijeti drugi genocid? Da podsjetimo, genocid se desio jer su susjedne države nastojale etnički prekrojiti Bosnu i Hercegovinu, a ta prijetnja i dalje postoji. U poslijeratnoj Bosni nije vraćeno dostojanstvo onima koji su bile žrtve genocida da mogu da žive u miru i da se nadaju boljoj budućnosti.”

GLOBALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM (1995 - 2025 - 2055.)

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narative i transgeneracijsko pamćenje – otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.

Kako bi globalni politički poremećaji, konflikti međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?

“Na ovo pitanje bih mogao odgovoriti da se pozovem na evropske civilizacijske vrijednosti, u kojima se poštuju ljudska prava, u čijim temeljima je utkana antifašistička tradicija, koja počiva na principu ‘jedinstva razlika’, koja je otvorena ka Drugome, naročito prema manjinama, kao što su, na primjer, Bošnjaci, koji su zbog svoje vjerske različitosti u hrišćanskoj Evropi zaštićeni, jer je za Evropljanje i islamska civilizacija dio njenog identiteta. No, na žalost, na to se ne mogu pozvati, jer se današnja evropska politika zdušno kreće ka ‘sukobu civilizacija’. Civilizacijske vrijednosti prožimanja kultura i civilizacija su poništene, dok se odvija genocid, pred kojim Evropa nije samo nijemi promatrač, već sudionik, a to je genocid u Gazi. Evropska politika nužno ide ka revizionizmu. Iako se Evropa bori protiv antisemitizma, poražene fašističke snage su se maskirale u demokratsko ruho i one vode današnju evropsku politiku. Taj proces infiltriranja poraženih profašističkih snaga, koje su se maskirale u demokratsko ruho, se prvo desio kod nas - na primjer u ime nacionalnog pomirenja pomirili su se ustaše i partizani, pa četnici i partizani - devedesetih godina kada se razbijala Jugoslavija, i dijelila Bosna i Hercegovina, a sada se to dešava skoro u čitavoj Evropi.”



Tomislav Marković

“Prošlost je često neizvesnija od budućnosti ili sadašnjosti”

“Teško je govoriti o kulturi sećanja, pamćenju tamo gde se podižu spomenici ubicama, gde se ruga žrtvama, gde postoji zavera ćutanja, a malobrojni glasovi razuma bivaju izloženi nasilju i ostrakizmu.”

TOMISLAV MARKOVIĆ - kolumnista, pisac [Srbija]

GENERACIJA PROŽIVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narrative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“U različitim državama nastalim na tlu SFRJ različito se oblikovala nedavna istorija. U Federaciji BiH radilo se puno na kulturi sećanja, objavljeno je mnogo knjiga o ratu, memoara, sećanja, dokumentarne literature, književnih

dela zasnovanih na istinitim događajima, na onome što su pisci preživeli, Faruk Šehić, Ozren Kebo, Marko Vešović, Nenad Veličković, Ferida Duraković i mnogi drugi. Snimani su mnogi odlični filmovi koji na estetski validan način pružaju svedočanstvo o ratu, od “Savršenog kruga” do “Quo vadis, Aida”. Nebrojani su tekstovi i knjige u kojima se promišlja iskustvo rata, i dalje se pišu.

U drugim zemljama takvih sadržaja ima manje, ali ih ipak ima. Bar što se tiče genocida u Srebrenici u većini zemalja postoji konsenzus da je u julu 1995. izvršen genocid. U Crnoj Gori je takav konsenzus postojao do promena prije pet godina, srpski nacionalisti koji učestvuju sada u vlasti imaju drugačije, revizionističko mišljenje. U Srbiji je situacija drugačija, kao i u Republici Srpskoj. Prema zvaničnom narativu koji formira vladajuća kasta i dominantan deo



intelektualne elite – genocida nije bilo, nije bilo ni agresije na BiH, ratni zločini se također poriču, prošlost se falsifikuje. Prema novom Zakonu o spomenicima, zabranjeno je čak i podizati spomenike žrtvama srpske vojske i policije, jer je Srbija uvek vodila samo oslobodilačke ratove. Medijska scena je preplavljena krivotvorinama, negiranjem i poricanjem, što je sve skupa stvorilo zacementiranu sliku o prošlosti koja nema mnogo veze sa činjenicama. Moglo bi se reći da se u srpskom javnom diskursu nedavna istorija oblikuje pomoću laži, nacionalističke ideologije i zločinačke mašte. Glavna intelektualna struja formirala je srpski nacionalni identitet na negiranjima genocida i poricanju zločinačke prošlosti, kao i na odbijanju suočavanja s prošlošću, umjesto da novi identitet bude formiran upravo na sećanju na žrtve, na svesti o sopstvenoj odgovornosti, na saznanju da su devedesete godine rez u našoj istoriji, da poslije toga više nikada ništa neće biti isto. Taj proces suočavanja sa sobom i sopstvenim nedelima, koji bi rezultirao stvaranjem drugačijeg identiteta, blokiran je svim mogućim društvenim, intelektualnim i političkim silama.

Naravno, postoji čitav niz istoričara, umetnika, pisaca, naučnika, akademika, novinara, nevladinih organizacija, javnih ličnosti koji govore i pišu istinu o ratu, zločinima i stradanjima, imenujući krivce, nazivajući stvari pravim imenima. Nažalost, svi oni, odnosno svi mi smo margina u društvu kojim i dalje vlada ista ideologija nacionalizma koja je do rata i dovela, a na vlasti su čak isti akteri koji su devedesetih bili deo udruženog zločinačkog poduhvata. O stanju srpske duše posle rata možda je najbolje pisao Dragoljub Stanković u zbirci pesama 'Pohvala slabosti':

Ne ništa nas neće spasiti
ništa ne može da spere tu krv
srca naša neće nikada više biti
sretna nikada nikada nikada
jer drugi to neće biti
jer drugi nisu imali priliku
da budu
sretni tužni zaneseni
zato nećemo ni mi
koji smo ostali
posle ove sramote
što nebo dotiče.”

GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI (ONI KOJI SU ROĐENI 1995. GODINE)

Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.

Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?

“Generacija koja je rođena u Srbiji u godini genocida u Srebrenici ima veliki problem da sazna šta se uopšte dogodilo, da dođe do elementarnih činjenica o prošlosti. Čitava društvena, medijska, politička, obrazovna sfera stvorila je ogroman zid koji sprečava mlade da dođu do istine. Da bi uopšte saznali nešto o prošlosti, mladi moraju prvo da se suprotstave svemu što su učili u školi, na fakultetu, u medijima, onome što su čuli u kući, među prijateljima, na ulici, u društvenom životu. Naravno, danas je mnogo lakše nego nekada, današnjim generacijama je sve dostupno na internetu, mnogo im je lakše nego recimo mladim Nemcima šezdesetih godina XX stoleća, ali oni ne žive u vakuumu, već u društvu koje je utemeljeno na zločinu, genocidu i njihovom poricanju, i na velikosrpskoj ideologiji kao opravdanju zla, tako da je svaka činjenica zabranjena i dovodi ih u sukob sa društvom u kojem žive. Malobrojni su oni koji se upuštaju u lična istraživanja i koji imaju smelosti da stanu nasuprot ogromne većine, javnog mnjenja, većina je i dalje posve nezainteresovana za kulturu sećanja i odgovornost prema istini. Ima izuzetaka, naravno, pogotovo među onima oko Inicijative mladih za ljudska prava i sličnih organizacija, ali čim neko od tih mladih ljudi izađe u javnost sa stavom da je u Srebrenici počinjen genocid, bivaju izloženi kampanjama mržnje u tabloidima.

Društvo je učinilo sve da identitet mladih bude oblikovan u nacionalističkom duhu, zasnovan na negiranjima zločina i istine, da izbriše svako sećanje na zločine i genocid, da uništi svako osećanje odgovornosti i kod počinilaca i inspiratora, a kamoli kod onih koji su rođeni u vreme ili nakon rata.”



DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne politike drže građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine, i generacija rođena te iste godine oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?

“Široko je pitanje, pa bih se usredsredio na stanje u Srbiji, a ni tu nije jednostavno, jer generacije nisu monolitne, sačinjene su od osoba raznolikih ideoloških, političkih, društvenih, kulturnih stanovišta i shvatanja. Ugrubo bi se mogli podeliti u dve grupe: većinsku, koja pristaje uz vladajuću ideologiju i manjinsku, koja joj se protivi. U prvoj grupi starija generacija negira stvarnost koju je doživela, devedesete su za njih u najboljem slučaju vreme kada su patili pod režimom Slobodana Miloševića, a najčešće je za njih to vreme kada se ceo svet zaverio protiv Srba, uveo nam sankcije na pravdi Boga, pa nas još i bombardovao na kraju, ni krive ni dužne. Mlađe generacije koje slede ovaj narativ kliču Mladiću kao srpskom heroju (mada čak ni oni što čuvaju njegov mural ne znaju ko je tačno on), prizivaju nove ratove jer nemaju pojma kako rat u stvarnosti izgleda, te uzvikuju “Dogodine u Prizrenu”, zajedno sa popularnim hip-hop bendom Beogradski sindikat.

Starija generacija onih koji su ustali protiv nacionalista, rata i ubica trajno je obeležena iskustvom rata i pokušava sebi da objasni kako se i zašto to dogodilo, otkud tolika silina masovnog mahnitavanja i entuzijazma za mržnju, šovinizam i bratoubistvo. To je životni zadatak koji ne prestaje. Osveštene mlađe generacije osećaju taj teret, koji su nasledile od starijih, ali čak i kad su svesne nasilne, zlikovačke prošlosti sopstvene zemlje – najčešće pokušavaju da taj teret skinu sa pleća na neki lak i jednostavan način (koji ne postoji). Vidimo da oni koji nisu svojim očima videli kako ljudi postaju ljudožderi, kako se mirne komšije i rođaci preko noći pretvaraju u vatrene mrzitelje drugih nacija – imaju veliki problem da to sebi nekako predstave. I to je razumljivo, i mi koji smo

preživeli to vreme imamo problem da objasnimo šta se, kako i zašto dogodilo, a svaki pošten zaključak vodi u težak antropološki pesimizam. Za mlade je, čini mi se, to samo još jedna tema, još jedan deo velikog nasleđenog tereta, prevashodno bi trebalo skinuti aktuelni režim i rešiti tekuće probleme, a onda se baviti prošlošću. Pošto oni nisu bili svedoci političkih početaka Dačića, Vučića, Vulina, pošto nisu živeli u vreme kad su današnji književni klasici pisali ode Miloševiću ili drame o Kosovskom boju ili pozivali na osvetu srpskih žrtava iz Drugog svetskog rata, nemaju pristup celoj slici. Sve to je, naravno, zapisano u brojnim knjigama koje se bave devedesetima, te stoji dostupno, kroz čitanje i razgovor sa starijima koji se bave tim temama, mladi dobivaju saznanja o prošlosti. S druge strane, to što mogu lakše da se nose sa nasleđem koje nisu doživeli, što nemaju ličnu traumu, moglo bi i da im olakša suočavanje sa tim periodom i čuvanje sećanja.”

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu, struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpretirati ili negirati?

“Za početak, političke strukture, kao i građani u Republici Srpskoj morali bi da priznaju BiH kao svoju državu, da prestanu da negiraju elementarne činjenice o ratu i da prestanu da slave ratne zločince i masovne ubice, pa bi onda bilo nade za transgeneracijsko pamćenje. Teško je govoriti o kulturi sećanja, pamćenju tamo gde se podižu spomenici ubicama, gde se ruga žrtvama, gde postoji zavera ćutanja, a malobrojni glasovi razuma bivaju izloženi nasilju i ostrakizmu. U Srbiji također postoji sličan problem, a o razvoju se ne može govoriti, jer se zahvaljujući vladajućem režimu i većini društvenih aktera i institucija razvoj odvija unazad, sa zla na gore. Ukoliko ne dođe do promene tog smera, do obaranja dominantne ideološke i političke naracije, stvar transgeneracijskog pamćenja će stajati sve gore, iz generacije u



generaciju. Ako prevladaju demokratske snage, ako dođe do povratka na evropski kurs, ako stari režim bude srušen, stvoriće se makar neki osnovni preduslovi za politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj, u okviru kojeg bi bilo mesta i za kulturu sećanja. A i tada se taj proces neće odvijati lako, jer su ljudi koji su istinski posvećeni radu na kulturi sećanja – teška manjina.”

GLOBALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM (1995 - 2025 - 2055.)

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narative i transgeneracijsko pamćenje – otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.

Kako bi globalni politički poremećaji, konfliktni međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?

“Uvek je ista priča: stanje na globalnom nivou neminovno utiče na naše lokalne prilike. Budući da u svetu jačaju antiprosvetiteljske tendencije, populizam, revizionizam, autoritarnost – to se sve

negativno odražava na naše područje, uključujući i perspektive održavanja i razvoja kulture sećanja na ratne događaje. Ono što je najbitnije, kako za transgeneracijsko pamćenje, tako i za odnose globalno-lokalno jeste istrajni rad svih onih organizacija i pojedinaca koji se bave suočavanjem sa prošlošću, neguju kulturu sećanja, rade na pomirenju. Arhive postoje i rastu, svedočanstva se umnožavaju, sve je više akademskih istraživanja, naučnih studija, doktorskih disertacija, otvaraju se muzeji (uskoro će biti otvoren i Muzej devedesetih u Beogradu, zahvaljujući istoričarki Dubravki Stojanović, što je do jučer izgledalo nemoguće), pisci se bave prošlošću, kao i umetnici, novinari, istoričari, nevladin sektor... Sav taj golemi rad rezultirao je stvaranjem depozitorijuma sećanja koji se ne može uništiti, koji se samo može prećutkivati, negirati, ali on ostaje kao trajno zaveštanje budućim generacijama. Koliko god međunarodni uslovi za negovanje kulture sećanja bili nepovoljni, koliko god ovdašnje velmože i njihova intelektualna posluga vodili rat protiv sećanja, ne mogu poništiti sve ono što je do sada urađeno, niti nas mogu sprečiti da i dalje radimo u istom smeru. Jedino ako se čitav svet pretvori u totalitarni poredak, u negativnu utopiju, to bi moglo da uništi kulturu sećanja, ali ni tada ne u potpunosti, čak i u staljinizmu mnogi rukopisi su sačuvani – u pamćenju ljudi koji su postajali žive knjige. Borba za sećanje ne prestaje, jer je - koliko god to izgledalo paradoksalno – prošlost često neizvesnija od budućnosti ili sadašnjosti.”



Varja Đukić

“Uticaj medija i društvenih mreža je presudan”

“Svaka promjena na globalnoj karti ukazuje na trusnost nezaliječenog prostora na kojem su se desili ratni zločini.”

VARJA ĐUKIĆ - glumica, prvakinja drame Crnogorskog narodnog pozorišta, osnivač i menadžerka knjižare Krever u Podgorici [Crna Gora]

GENERACIJA PROŽIVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“Određujući su za odgovor generacija, regija i historija. Pišem kao pripadnica generacije rođene u SFRJ 1962. godine u Zagrebu od oca rodom iz Kolašina, Crna Gora i majke Banjalučanke iz braka oca pravoslavca i majke katolkinje. Osnovno i srednje obrazovanje sam završila u Titogradu,

studije glume u Beogradu. Devedesetih sam bila u Beogradu na FDU odsjeku gluma kao asistent, od 1998. prešla sam u Podgoricu gdje i danas živim.

Kultura Jugoslavije me formirala i duh ideje o jednakosti. Kultura u smislu najdirektnijeg uticaja porodice i škole, kasnije studija na izvrsnoj obrazovnoj razini gdje sam od djetinjstva sebe doživljavala u prvom licu jednine i uz sve uticaje, imala jak motiv da stičem znanje i obrazovanje da bih bila akter kvalitetnog života. Godine promjene društvenog sistema, ubrzo zatim, godine rata i razaranja, ubijanje civila i demonstracija moći nacionalista, uništile su potpuno povjerenje u društvo u kojem sam do tada živjela. Istinu o tome sam iskazivala i prenosila u teatru i u radu sa studentima, izborom okruženja, saradnika, sagovornika, u porodičnom životu - vodila svog sina tokom odrastanja kroz buku medijske izolacije i indoktrinacije. Zbog lošeg ambijenta, nacionalizma



kojem je alternativa u Beogradu bila oslabljena i do danas ostala nemoćna, 1998. godine preselila sam se u Crnu Goru, u Podgoricu. Tu sa različitim generacijama prijatelja dijelim jednak odnos prema ratnim zločinima u BiH posebno genocidu u Srebrenici. Koristim svaku priliku da kroz programe Međunarodnog književnog festivala Odakle zovem, Podgorica (2009 – 2024.) promovišem kulturu dijaloga i vrijednosti koje štite prava građana na kvalitetan život, brojni programi su posebno usmjereni na generacije srednjoškolaca i studente. Vjerujem da su taj rad i istrajnost presudno važan.”

GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI (ONI KOJI SU ROĐENI 1995. GODINE)

Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.

Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?

“O tome imam utisak, navela sam sopstvenu poziciju i iskustva. Iako je „medijska izolacija“ odavno nestala, jer su na različitim kanalima i platformama sve informacije dostupne, u vrijeme kada je ta generacija ušla u pubertet, politike vođene državno - lokanim i partijskim interesima u novim i jasno definisanim jednonacionalnim državama marginalizovale su „sopstvene“ zločine. U Srbiji se genocid poriče, u multinationionalnoj i multikonfesionalnoj Crnoj Gori se i dalje osjećaju traume i one su transgeneracijske – jedan broj političara zastupnika partija od kojih su nekoliko srpskih, a imaju odrednicu – demokratske - manipulišu javno pojmom genocid, iako je u Crnoj Gori 2009. godine u Skupštini Crne Gore usvojena Deklaracija Evropskog parlamenta o Srebrenici. Velikim dijelom su to upravo predstavnici generacije rođene devedesetih. Paradoksalno je i tendenciozno da se ta interesna grupacija transgeneracijski ne identifikuje sa žrtvama zločina nad civilima i građanima Crne Gore koji su tokom ratova devedesetih pretrpjeli zločine i progon iz Crne Gore. Uprkos tome, postoji snažan otpor koji pružaju druge partije, nevladin

sektor i građani koji preuzimaju odgovornost i njeguju vrijednosti sopstvenog identiteta.”

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne politike drže građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine, i generacija rođena te iste godine oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?

“Mnogo je određujućih faktora da bi se o tome moglo govoriti bez istraživanja – političkih, socijalnih, kulturoloških. Tokom decenija društva su se transformisala usljed ovih uzroka u granicama država, a mediji i društvene mreže preuzeli dominantni uticaj. Tehnologija se razvija i nudi atrakcije koje zatrpavaju činjenice iz prošlosti. Razlike su velike i određuje ih dinamika politika i političara na vlasti i u opoziciji. Okupirani svojim političkim karijerama ne prezaju od poricanja. Potiskuje se u drugi plan u funkciji dnevnih potreba. Mehanizmi EU i projekti koje vode neke NVO vode procese koji redovno urgiraju na odgovornosti aktera i učesnika rata. Uprkos tome partije koje su izdašno finansirane novcem svih građana, srpske, nacionalističke, insistiraju na predominaciji u Crnoj Gori. Pod uticajem Srpske pravoslavne crkve odvija se retraumatizacija aboliranjem zločina i zločinaca Drugog svjetskog rata.”

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu, struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se



transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpretirati ili negirati?

“On je presudan, ali zauzdan uređivačkom politikom medija koje određuju vlasnici. Javni servisi su u službi vladajućih koalicija, partija. Uticaj medija i društvenih mreža je presudan za sve prethodne decenije i biće i narednih trideset godina. Procesi komuniciranja autorskih djela su gotovo nevidljivi. Njihova je dostupnost određena finansijskim podrškama institucijama kulture i razmjeni djela savremenih stvaralaca - distribuciji filma, knjiga, umjetničkih djela. U obrazovnoj politici pitanje sadržaja udžbenika je presudno – analizom sadržaja čitanki i udžbenika iz istorija moglo bi se utvrditi koliko je perspektiva čuvanja činjenica – pamćenja, moguća. Uprkos jezicima koji su najznačajniji most odnosa kultura i tradicija.”

**GLOBALNA BUDUĆNOST:
TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE,
RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM
(1995 - 2025 - 2055.)**

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narative i transgeneracijsko pamćenje – otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.

Kako bi globalni politički poremećaji, konflikti međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?

“Svaka promjena na globalnoj karti ukazuje na trusnost nezaliječnog prostora na kojem su se desili ratni zločini. Bez obzira na granice, uticaji polarizovanih politika i kapitala upravo u zemljama bivše SFRJ, posebno u BiH i u Crnoj Gori neprekidno oživljavaju nacionalističke narative u službi opstanka na vlasti. Time se pokoravaju građani i ostaju zarobljeni partitokratijama i socijalnim razlikama koje su pogonsko gorivo za manipulaciju.”



Ozren Lazić

“Ne postoje izgledi za skoru izgradnju transgeneracijskog pamćenja u službi istine”



“Mislim da međugeneracijski susreti pod okriljem države (predavanja, komemoracije, priredbe) služe isključivo izgradnji identiteta koji bi bio pogodan za dalju manipulaciju i potencijalan rat.”

OZREN LAZIĆ - član kolektiva CK13 (Omladinski centar CK13, alternativni društveno-kulturni centar u Novom Sadu) [Srbija]

GENERACIJA PROŽVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“U mom iskustvu, znanja o dešavanjima tokom ratova u Bosni i Hercegovini imam zahvaljujući

svedocima vremena kroz fotografije, izložbe, memorijalne centre, spomenike, knjige, filmove, razmjene, intervju i lična poznanstva sa ljudima koji su aktivni na polju izgradnje mira. Moram ovde naglasiti da moje iskustvo počiva zahvaljujući radu u civilnom sektoru i AKTIVNIM bavljenjem ovim temama. Po mom sudu, da nema organizacija civilnog društva koji aktivno rade na ovom polju, moja “znanja” o ratnim dešavanjima bi se svela na informacije propagande vladajućih garnitura i režimskih medija.

Ko traži istinu taj će je i naći.

Da nemam ovaj okvir za kojim tragam, bio bih izložen isključivo interpretaciji srpskih medija i



političke garniture. Ratni huškači i podstrekači i dalje imaju moć u Srbiji, mnogi ratni zločinci slobodno žive, a mnogi od njih i sa beneficijama. U tom kontekstu, slika o ratu 90-ih je tendenciozna u smislu da se ističu žrtve srpskog naroda, dok se zločini počinjeni u naše ime negiraju i prešućuju. Koliko ja shvatam, zvanični narativi su kompetitivni u tome ko je više stradao i ko zaslužuje status najveće žrtve. U tom smislu, svaka zemlja obeležava svoje datume stradanja, svoje žrtve (neretko ih neobjektivno prikazuje), što doprinosi paralelnim narativima i komemoracijama. Koliko sam upoznat, slična situacija je u Bosni i Hercegovini. Zajedničke komemoracije i spomenici koji nisu etnički homogeni su retkost.

Što se genocida u Srebrenici tiče, to historijski ostaje najvećim tabuom u Srbiji.

Ja sam 1984. rođen i bio sam prvi razred osnovne škole kada je krenuo rat u Hrvatskoj. Moj otac je bio poslat u Vukovar. Nikada mi nije pričao o tome. U tom smislu, u krugu porodice ja sam bio osuđen na šutnju. Verujem da u drugim porodicama teške priče iz rata ostaju jedan od retkih izvora znanja o ratu.”

GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI (ONI KOJI SU ROĐENI 1995. GODINE)

Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.

Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?

“Iz mog iskustva i uvida, mlađi od 30 godina u Srbiji znaju jako malo o ratnim dešavanjima 90-ih. Znađu da je bio rat, međutim, u školama ne postoji kurikulum koji bi ih uputio na činjenice pa su pod uticajem tumačenja svojih nastavnika/profesora, porodice, političara i medija/propagande. Ako govorimo o ratnom nasleđu, mislim da mlade manje određuje rat nego njihove roditelje, jednostavno ih manje dotiče, jer su rođeni poslije. Mislim da je za mlade u Srbiji to naročit slučaj jer rata ipak nije bilo u Srbiji i Srbija de fakto jeste gubitnica u geopolitičkom smislu svih ratova 90-

ih i kao takva ostaje u zapečku formalnog učenja. Tako ni ne znaju da je rat počeo baš iz Srbije i generalno mislim da je osećaj odgovornosti u tom smislu izražen kod izrazito malo broja mladih. Srebrenica, Vukovar, iako tako blizu Novog Sada ili Beograda, ostaju jedna nepoznanica za mlade. Sa druge strane, rehabilitacija četništva i fokus na herojstvo srpskih vojnika u Prvom svetskom ratu doprinose etniciranju sećanja na zajedničku partizansku borbu tokom Drugog svetskog rata. Koliko uspevam da shvatim, mladi u Srbiji se identifikuju sa velikanima srpske historije iz područja politike, nauke, književnosti. Preovladava narativ o slavnim precima koji su nas zadužili i čiju zadužbinu treba čuvati. Znanje o neslavnim i nečasnim trenucima srpske historije je nepoželjno i stoga malo prisutno. Također, transgeneracijsko suosjećanje kod mladih u Srbiji je mnogo izraženije kada govorimo o NATO bombardovanju Srbije.

U Srbiji je veoma važno pitanje Kosova koje preovladava kao imaginarij srpske koevke koju bi trebalo povratiti. Slogan “Nema predaje”, iako promovisan od strane Srpske napredne strane, preuzeli su studenti i to jeste zastava koju niko ne sklanja na protestima, što može voditi zaključku da je Kosovo i dalje sveta reč koja se ne može dovesti u pitanje.

Mislim da ovakvo stanje stvari nije obećavajuće kada govorimo o izgradnji mira s obzirom na kulturu sećanja. Jednostavno, mladi u Srbiji se ne uče o istini i to ostavlja posledice. Ipak, verujem da su mladi mnogo otvoreniji za druge mlade iz regije, a upravo iz razloga što nemaju iskustvo rata, i što shvataju da politički predvodnici itekako manipulišu kolektivnim sentimentom.”

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne politike drže građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine, i generacija rođena te iste godine oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?



“Ovo je za mene teško pitanje, jer mislim da bi zahtevalo istraživanje. Ipak, iz ličnog iskustva zajedničko oblikovanje razumevanja prošlosti se događa u krugu porodice, institucija ili alternativnih vidova učenja i susreta koju provode organizacija civilnog društva. Zapravo, rekao bih da se isključivo kroz aktivnosti civilnog društva događaju transgeneracijski susreti i razmjene koje imaju za cilj upravo međusobno razumevanje prošlosti i transgeneracijsko isceljenje. Mislim da međugeneracijski susreti pod okriljem države (predavanja, komemoracije, priredbe) služe isključivo izgradnji identiteta koji bi bio pogodan za dalju manipulaciju i potencijalan rat. U Srbiji nisu retka gostovanja ratnih zločinaca u školama i njihova promocija.

Kada ovo postavimo u kontekst potrebe za regionalnom izgradnjom zajedničkog razumevanja historije, vidimo koliko smo zapravo daleko od toga cilja.”

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu, struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpreterirati ili negirati?

“Ne vidim da postoje izgledi za skorou izgradnju transgeneracijskog pamćenja u službi istine. Jednostavno, to nije u interesu političkih vođa, niti pretendena na vlast (opozicije), jer etnonacionalizam jeste politički zametak izgradnje partija u bivšoj Jugoslaviji i on sve vreme ostaje jedan od osnovnih instrumenata vladanja. Čak i da imate partiju u Srbiji čiji članovi ne negiraju genocid u Srebrenici, ono nikada neće biti jedno od stvari koje se stavlja u prvi plan, upravo zbog kalkulisanja sa biračkim glasovima. Istovremeno,

u Srbiji se uvode nacionalne čitanke za osnovece kao doprinos izgradnje nacionalnog identiteta, i to na polju humanističkih predmeta.

Čuvanje sećanja na istinu o ratnim dešavanjima ostaje u krugu nezavisnih i alternativnih inicijativa (pojedinaca i udruženja) na polju umetnosti, aktivizma, obrazovanja, zagovaranja.”

GLOBALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM (1995 - 2025 - 2055.)

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narative i transgeneracijsko pamćenje – otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.

Kako bi globalni politički poremećaji, konfliktni međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?

“Smatram da trenutna geopolitička situacija, ratovi i rast autoritarnosti na svetskom nivou ne doprinose čuvanju sećanja na ratna dešavanja. Ako je kod nas međunarodna zajednica bila makar neki garant mira u regiji, ona to zacemento više nije, jer je sve više očigledna promocija militarizacije i insistiranje na neophodnosti rata kao načina rešavanja konflikata. Smatram da je ionako krhko poverenje u međunarodnu zajednicu sada totalno nestalo. Nažalost, države bivše Jugoslavije nisu uspele same da se dogovore oko zajedničke historije, zbog čega će narativ o historiji ostati itekako podložan geopolitičkim kretanjima u kojima mi jesmo periferija i prevladaće onaj narativ koji bude koristan za potrebe autoritativnog vladanja. Ukrajina i Gaza bi trebale da nam budu opomena da se budućnost mora tražiti kroz dijalog i rešavanja konflikata. U tom pogledu smatram da dolazi vreme kada će biti potrebno da sve više branimo osnovna prava na dostojanstven život, a transgeneracijsko sećanje na brutalno kršenje ljudskih prava tokom 90-ih jeste deo toga.”



Tomislav Tadić

“Društva se grade i ruše ISKLJUČIVO kroz znanost i obrazovanje”



“U Bosni i Hercegovini postoji tri verzije kolektivnog pamćenja koje su suprotstavljene. Tri doživljaja jednog događaja.”

Prof. dr. **TOMISLAV TADIĆ** - profesor društvenih nauka i sociologije [Bosna i Hercegovina]

GENERACIJA PROŽIVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“Radi se o generacijama koje nisu nadvladale tzv. “socijalnu i kulturnu traumu”. Kulturna trauma se stalno reproducira kroz sve što je navedeno u pitanju, iz čega, prirodnim tokom

stvari, dolazimo do dublje segregacije u društvu. Nove generacije se suočavaju sa tzv. fenomenom “naturalizacije kulturne traume” – o traumi se govori prirodno i prema njoj se zauzima odnos kakav možemo da imamo prema stvarima koje neposredno susrećemo u svijetu oko nas (drvo, rijeka, automobil itd.). Javne politike u BiH su u funkciji stalne retraumatizacije građanstva.”

GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI (ONI KOJI SU ROĐENI 1995. GODINE)

Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.



Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?

“Nove generacije u BiH su, na razini simboličkog kapitala, duboko vezane za svoju historiju i ona čini bitan dio njihovog identiteta. Odgovornost za društvo i državu je sasvim druga tema i toga u Bosni I Hercegovini nedostaje na svim razinama. Mladima se mora napraviti i ostaviti infrastruktura društva zasnovanog na znanju (knowledge based society), čime se, i to u isključivom smislu, može govoriti o budućnosti I prosperitetu.”

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne politike drže građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine, i generacija rođena te iste godine oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?

“U Bosni I Hercegovini postoji tri verzije kolektivnog pamćenja koje su suprotstavljene. Tri doživljaja jednog događaja. Proliferirani i vatreni nacionalizam onemogućava suočavanje sa vlastitom prošlašću, a dok god se jedno društvo ne suoči sa vlastitom prošlašću u njemu nema temeljnih pretpostavki za napredak. Sociološke studije, poput Evropske studije vrijednosti, jasno pokazuju da se na razini političke ideologije, sredstvima religijskog nacionalizma, građani i narodi udaljavaju jedni od drugih. I ovdje treba napomenuti da su glavni kreatori takvog ambijenta javne politike. Pojam javna politika, ima svoje jasno i precizno značenje i nije nikakve apstrakcija. To su vodeći političari u posljednjih trideset godina.”

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu,

struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpretirati ili negirati?

“Izgradnja ambijenta inteligentnog prostora po principima “vrijednosno neutralne” znanstvene optike, posebno na terenu humanističkih i društvenih nauka. Konstatovati činjenice, proći kompleksan proces samosučeljavanja, te na bazi znanosti graditi društvo. Društva se grade i ruše ISKLJUČIVO kroz znanost i obrazovanje. Odgovorne javne politike moraju staviti akcenat na ovo pitanje u određujućem smislu. Kroz obrazovni okvir doći do opće aksiološke strukture društva u odnosu na koju se onda postepeno konfiguriraju i institucije države.”

GLOBALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM (1995 - 2025 - 2055.)

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narative i transgeneracijsko pamćenje – otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.

Kako bi globalni politički poremećaji, konfliktni međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?

“Bosna I Hercegovina je malo društvo koje, prirodom modernog načina života (proces hiperglobalizacije), pogađaju tendencije globalnih odnosa moći ključnih socijalnih makroaktera. I u ovom pogledu se vraćamo temeljnim principima obrazovanja i znanosti unutar koga se može doći do visoke razine humanizacije društvenog svijeta i društvenih činjenica. U BiH ne postoji motiv da se takvo nešto uradi i stoga se može reći da ćemo u budućnosti biti suočeni sa novim raskolima unutar kojih će globalni konflikti biti izgovori za perpetuaciju “lokalnog zla” na ideološkoj i simboličkoj razini.”



Vesna Rakić-Vodinić

“Projektovan je i sproveden organizovani društveni zaborav”



“Najvećem broju - zajedničko je ćutanje. Stariji ćute, zato što znaju šta sve “treba” da prećute da bi se održao prividni društveni mir.”

Prof. dr. **VESNA RAKIĆ-VODINIĆ** - profesorica prava u penziji [Srbija]

GENERACIJA PROŽIVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narrative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“Živim u Srbiji. Većinski stav je bila i ostala negacija genocida u Srebrenici. Preovlađuje stav koji uporno ponavlja i agresivno nameće vlast, jeste da se u Srebrenici “dogodio veliki

zločin”, ali da taj zločin nije bio genocid. Presuda Međunarodnog suda pravde, kao ni presude Tribunala za ratne zločine pojedinim okrivljenima nisu bitno promenile vladajući narativ. Na žalost, većina je prihvatila negatorski stav. Tek izuzetno i povremeno i to uglavnom među mirovnim aktivistima obnavlja se sećanje na genocid.

Izvesna promena je nastupila filmom “Quo Vadis, Aida?”, kojim je genocid “personalizovan” njegovim pojedinačnim žrtvama. Ipak poruke filma nisu stigle do velikog broja ljudi. Istraživanja domaćih humanitarnih organizacija došla su do malog broja ljudi.

Projektovan je i sproveden organizovani društveni zaborav. Veruje režim da će zaborav društva ovde dovesti do opšteg zaborava.



Podsećanja na genocid se, štaviše, posredno kažnjavaju. Aktivistkinja koja je jajima gađala mural ratnog zločinca Ratka Mladića, prekršajno je kažnjena zbog “remećenja javnog reda i mira” decenijama posle srebreničkog genocida.”

GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI (ONI KOJI SU ROĐENI 1995. GODINE)

Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.

Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?

“Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.

Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?

Današnji tridesetogodišnjaci mogli bi se grubo podeliti na tri grupe. Najveća je grupa ravnodušnih, što se može smatrati “uspohom” vlasti, njenog negatorskog stava. Tek povremeno, poneko se lecne ako/kad se podseti, ali to ne menja ravnodušnost, ne menja organizovani zaborav.

Drugu grupu čine agresivni negatori, čiji identitet nije formiran zaboravljanjem i ravnodušnošću, nego aktivnim negiranjem. Taj deo generacije je izrastao u aktivne etnonacionaliste, koji podsećanje na genocid u Srebrenici doživljavaju kao “ustaški” stav i kad imaju i najsitniji povod reaguju fizičkim nasiljem. Najmanji je broj onih koji su svesni da je u Srebrenici počinjen zločin genocida i koji su spremni da javno iznesu činjenice o genocidu i da javno brane taj stav. Ne kriju se iza generacije koju su tada činili odrasli ljudi i spremni su da preuzmu deo društvene odgovornosti na sebe. Na žalost, takvih je veoma malo.”

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne politike drže građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine, i generacija rođena te iste godine oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?

“Generacije zrelih i tek rođenih u vreme srebreničkog genocida, u Srbiji, ne postavljaju se bitno različito. Najvećem broju - zajedničko je ćutanje. Stariji ćute, zato što znaju šta sve “treba” da prećute da bi se održao prividni društveni mir.

Većina onih rođenih 1995. ćuti i ravnodušna je. Za njih nije bitno što je tad počinjen genocid. Reakcija društva, kao da je dogovorena: nešto loše se desilo u Srebrenici, ali šta mi imamo sa tim?”

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu, struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpreterati ili negirati?

“Najefikasniji način transgeneracijskog pamćenja genocida u Srebrenici, bila bi škola, školovanje uopšte.

Znamo da je ista istorija u regiji - ispričana kao nekoliko sasvim različitih istorija. Te različite “istorije” nisu rezultat stvarnog istorijskog učenja, nego naknadnog prekrajanja, manipulacije, predstavljanje lažnih narativa kao istinskih, zanemarivanje, isticanje “svojih” stvarnih ili izmišljenih žrtvovanja u prvi plan, na račun



onih “drugih”. Nekadašnje bratstvo i jedinstvo predstavljaju se kao komunistička, a ne kao civilizacijska tvorevina. Što su režimi država u regiji više autokratski nego demokratski, nema izgleda da se stvarna istorija genocida u Srebrenici ili ocena ćutanja o njoj “probiju” kroz mnoštvo naknadno preinačenih istorija.

Drugi efikasan način bili bi nepristrasni i odgovorni mediji. Međutim, u Srbiji i oni mediji koji nisu pod kontrolom režima, pomenu ne toliko genocid, koliko sudske presude o njemu, o “okruglim” godišnjicama.

Ako na današnju mladu generaciju zaista najviše utiču društvene mreže - njihove teme nisu odgovoran pristup genocidu u Srebrenici, nego teorije zavere o njemu.”

GLOBALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM (1995 - 2025 - 2055.)

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narative i transgeneracijsko pamćenje –

otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.

Kako bi globalni politički poremećaji, konfliktni međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?

“U ovom trenutku najviše izgleda verovatna revizija istorije, uglavnom kao posledica izbora Trampa za predsednika SAD. Očigledan genocid u Gazi se odlučno negira tvrdnjom da je to pravi odgovor na navodno svetski raširen antisemitizam. Vrhunac je pokušaj devastacije univerziteta koji nisu suzbijali demonstracije studenata zbog zločina u Gazi. Moguće je da odmazda prema najboljim univerzitetima, u narednoj deceniji suzbije pošten historijski pristup i genocidu u Srebrenici. Čini se da je posle negiranja genocida u Gazi, sa visokog mesta u svetu, moguće bez posledica negirati svaki genocid.”



Dragan Markovina

“Generacija iz 1995. nema sjećanje na vrijeme od prije, ali nema sjećanje ni na rat”

“Pa očito je već sada kako je svijet kakvog smo poznavali i unutar kojeg su se formirale politike sjećanja nestao.”

Dr. sc. **DRAGAN MARKOVINA** - povjesničar, pisac, kolumnista [Bosna i Hercegovina]

GENERACIJA PROŽIVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“Pitanje je preopćenito jer pretpostavlja i da postoji neki generacijski narativ, ali i neko

leksikonsko znanje koje bi imalo ispred sebe popis svih tih stvari. Nažalost, mislim da u ritualima kulture sjećanja tu ima najmanje traga autentičnih pamćenja, bez obzira što ona jesu uglavnom poznata široj javnosti. U suštini, sve skupa svelo se na manifestacije bez stvarnih emocija, vođene odstrane službenih politika.

Ono gdje generacijski iskustvo jeste oblikovalo odnos prema tom razdoblju je prije svega književnost. Štoviše, upravo zahvaljujući ratnim traumama bosanskohercegovačka književnost nikad nije bila jača, opsežnija i raznovrsnija. Specifično na ovom polju je to što se ona samoobnavlja, jer nove generacije koje su bile djeca tada, također objavljuju romane sa sjećanjem na rat.



Drugi snažan utjecaj je, naravno, na filmu koji također ima i međunarodni i domaći odjek i širi utjecaj u javnosti.

Kazališni život, koji ima puno manju vidljivost, ali nije beznačajan, jeste također ostao obilježen iskustvom rata.

Na koncu ostaje historiografija, posebno onih koji su otišli i izgradili se kao znanstvenici u inozemstvu.

Što se konkretno sjećanja na Srebrenicu tiče, tu su najsnažniji ostali brojni umjetnički performansi i naravno nekoliko poznatih romana ljudi koji su preživjeli, te film Jasmile Žbanić.”

GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI (ONI KOJI SU ROĐENI 1995. GODINE)

Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.

Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?

“Opet pogrešno pretpostavljamo da postoji jedinstveno iskustvo generacije. Svi znamo da potpuno drugačije na kompletno naslijeđe rata gleda netko rođen 1995., npr. u Tomislavgradu ili Posušju, gdje nije bilo nikakvih ratnih sukoba i gdje se živi u uglavnom jednonacionalnim sredinama, u odnosu na ljude koji dolaze iz ratom zahvaćenih i etničkih izmiješanih sredina. Moj je dojam da je ta generacija obilježena roditeljskim pamćenjem, ali da je najviše u bošnjačkom kontekstu, što je i razumljivo, intimizirana s recentnom historijom u punom smislu riječi, i umnogome oblikuje vlastiti identitet sukladno činjenici da su dio naroda koji je doživio genocid. Nažalost, ono što vidim jeste sve veće udaljavanje između njih i mladih ljudi drugih nacija u BiH, koje uglavnom žele što manje rat i ratno naslijeđe uključivati u vlastite identitete.”

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne politike drže građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine, i generacija rođena te iste godine oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?

“Ovdje se moram vratiti na ono ranije pitanje. Intimno nisu usklađeni ni na koji način, jer starija generacija, kojoj je rat zaista obilježio život i koja je snažno oblikovala vlastito sjećanje na njega, ima sjećanje i na onaj svijet od prije i bazično je identitetski utemeljena u njemu. Ova generacija iz 1995. nema sjećanje na vrijeme od prije, ali nema sjećanje ni na rat, a nažalost ni stvarno iskustvo života s drugima. Ta generacija je nažalost sklonija mitologizaciji sjećanja i nekritičkom podržavanju službenih kultura sjećanja od generacije koja joj je prethodila i paradoksalno više je oblikovana traumom koju nije proživjela.”

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu, struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpretirati ili negirati?

“Ja sam po svim ovim pitanjima i nekoj promjeni narativa jako pesimističan, jer ne vidim nikakvu naznaku da je bilo kakvo stvarno suočavanje s prošlošću uspjelo. Ta



ideja doživjela je potpuni poraz, a u trajno nacionalističkom kontekstu se neka drugačija teško može i stvoriti. Problem i budući sukob kojeg vidim, bit će između onih koje će početi nervirati svaki spomen na rat i koji će naprosto željeti normalan život bez uloge pamćenja u njemu, i onih koji na takvo što neće pristati.”

**GLOBALNA BUDUĆNOST:
TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE,
RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM
(1995 - 2025 - 2055.)**

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narative i transgeneracijsko pamćenje – otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.

Kako bi globalni politički poremećaji, konfliktni međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?

“Pa očito je već sada kako je svijet kakvog smo poznavali i unutar kojeg su se formirale politike sjećanja nestao. Ovaj svijet koji upravo nastaje puno je bliži ovdašnjim vladajućim politikama koje tako izgledaju kao avangarda suvremenog svijeta. U takvim okolnostima to treba prihvatiti i krenuti od kvalitetne historiografije i umjetnosti. Jedini smisao vidim u tome da politike sjećanja formiraju potpuno nezavisno od države i službenih politika.”



Robert Botteri

“Naopako je mišljenje da mladi ne žele znati”

“Društvo se često ponaša kao da je bolje ne sjećati se, jer ako problem ignoriraš – možda će nestati.”

ROBERT BOTTERI - glavni urednik Mladine od 1987. do 1997., a od tada do danas kreativni direktor Mladine [Slovenija]

GENERACIJA PROŽIVLJENE HISTORIJE

Rat ne završava prekidom sukoba. Preživjeli ga nastavljaju nositi duboko u sebi. Način na koji se poslijeratno društvo odnosi prema ratu utiče na pojedince i oblikuje transgeneracijsko pamćenje.

Kako je generacija koja je živjela u BiH i regiji tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji – a posebno tokom genocida u Srebrenici – u proteklih 30 godina doživjela i oblikovala ovu historiju: kroz lična sjećanja, promišljanja, ali i kroz narative u medijima, filmovima, knjigama, udžbenicima i ritualima sjećanja?

“Nažalost, sjećanja na događaje od prije trideset godina sve više blijede i nestala bi u zaboravu povijesti da nije aktualnih zbivanja u regiji. Stari duh netrpeljivosti i netolerancije ponovo izlazi iz boce. Ljudi smo, skloni potiskivanju bolnih iskustava, osobito ako nisu direktno pogodila nas

ili naše bližnje. Radije pamtimo lijepa vremena. Većina se rado prisjeća zajedničkih ljetovanja na Jadranu u doba socijalizma, nego ratova koji su uslijedili na Balkanu. Malo je onih koji zaista vjeruju da smo iz povijesti dovoljno naučili i da još uvijek postoji prijetnja ponavljanja nasilja. Ubrzano tempo svakodnevice i novi sukobi širom svijeta zamagljuje pogled na vlastitu prošlost. Sjećanja žive još samo kroz knjige, filmove i pozorišne predstave koji i danas govore o tim nesretnim danima.”

GENERACIJA ROĐENA U HISTORIJI (ONI KOJI SU ROĐENI 1995. GODINE)

Trideset godina poslije, ponovo svjedočimo oblikovanju historije usred političkih manipulacija narativima. Zato se od nas traži da transgeneracijsko pamćenje nosi kulturu sjećanja i odgovornosti prema istini – u ime budućih generacija koje moraju učiti kako se gradi i čuva mir.



Kako danas generacija rođena u godini genocida u Srebrenici razumije ovu historiju? I na koji je način odrastanje u njenom naslijeđu oblikovalo njihov osjećaj identiteta, sjećanja i odgovornosti?

“U mom kraju u Sloveniji, mladi rođeni nakon 1995. gotovo ništa ne znaju o tim događajima. Samo oni koji imaju rodbinske veze s pogođenima ponekad nešto saznaju od roditelja ili rođaka. U školama se o tome ne uči. Povijest često završava bacanjem atomske bombe na Hirošimu. Ne govori se ni o međunacionalnim sukobima tokom Drugog svjetskog rata na ovim prostorima, niti o socijalizmu – a do ratova devedesetih se ni ne stigne. Moderno potrošačko društvo ne želi se zamarati traumama te je za to propisani lijek zaborav. Ali to je stereotipni pogled. I danas među mladima ima budućih intelektualaca koji žele znati, razumjeti, oblikovati stav. U Omladinskom kazalištu u Ljubljani nedavno je postavljena predstava Boško i Admira – istinita priča o dvoje mladih različite nacionalnosti, zaljubljenih usred rata u Sarajevu. Režirala ju je redateljica rođena 1998. godine. Njen pogled je drukčiji: ne pita se samo što se dogodilo, nego i jesmo li išta naučili. Ne samo oni koji su rat proživjeli, već i mi, koji smo ga gledali sa sigurne udaljenosti.”

DINAMIKA TRANSGENERACIJSKOG PAMĆENJA (1995–2025.)

Društvo u BiH i dalje je obilježeno ratnim traumama. Prevladavajuće etnonacionalne politike drže građane u strahu, pod stalnom prijetnjom novog rata – radi vlastitih interesa. Politika je instrumentalizovala traumu.

Kako su – i da li su – generacije iz BiH i regije koje su proživjele ratove u bivšoj Jugoslaviji, posebno događaje iz 1995. godine, i generacija rođena te iste godine oblikovale međusobno razumijevanje prošlosti? Koliko su njihova gledišta danas usklađena – a u čemu se razlikuju?

“Nedavno sam ponovno pogledao film “QUO VADIS, AIDA?” povodom skorog obilježavanja 30. godišnjice genocida. Pozvani su bili mladi ljudi. Mnogi su prvi put čuli za taj tragični događaj. Nakon projekcije uslijedio je razgovor s mladima rođenima u 21. stoljeću. Inače stariji podučavaju mlađe šta je bilo i kako to trebaju razumjeti. Ali ovaj put je bilo drukčije. Osjetila se tiha, ali snažna

osuda – ne samo naše generacije, već cijelog svijeta. Kako smo to mogli dopustiti? Jesmo li učinili sve što smo mogli da spriječimo tu tragediju? Naopako je mišljenje da mladi ne žele znati. Mi smo ti koji im ne pružamo priliku da se upoznaju s tim vremenom. Mi smo stvorili tu stvarnost – ne oni. I možda se bojimo da nas jednom pitaju: “Što si ti radio za vrijeme rata? Jesi li učinio sve što si mogao da spriječiš zlo ili barem da ga umanjíš?””

REGIONALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, NASLJEĐE ILI TRAUMA (2025–2055.)

Trideset godina nakon rata, etnički identitet i dalje nadvladava građanski. U poslijeratnom društvu, struktura etnonacionalno podijeljenog prostora često onemogućava građanske inicijative, jer im se automatski pripisuje etnički predznak.

Kako bi politički, društveni, obrazovni i kulturni razvoj u Bosni i Hercegovini – i šire u regiji – mogao utjecati na to kako će se transgeneracijsko pamćenje u narednih 30 godina čuvati, reinterpreterati ili negirati?

“Društvo se često ponaša kao da je bolje ne sjećati se, jer ako problem ignoriraš – možda će nestati. Zato se ni ne pokušava ozbiljno baviti razumijevanjem tog vremena u školama. Štampani mediji su, nažalost, postali toliko benigni u odnosu na društvene mreže da više nemaju ozbiljan utjecaj na oblikovanje mišljenja. A društvene mreže ne potiču na dubinsku komunikaciju – nije klikabilno. Tamo dominiraju uglavnom ekstremi, crno-bijela slika svijeta, a pažnja se mjeri u sekundama. Jedino kultura može imati trajan utjecaj i spriječiti da sjećanja ne odu u zaborav. Filmovi, knjige i pozorišne predstave ostavljaju dublji trag. Dva sata filma ili pozorišta često su najbolji način za razumijevanje, preispitivanje i stvaranje vlastitog stava o tom vremenu.”

GLOBALNA BUDUĆNOST: TRANSGENERACIJSKO PAMĆENJE, RAVNODUŠNOST ILI REVIZIONIZAM (1995 - 2025 - 2055.)

U savremenom svijetu, geopolitika ubrzano uslovljava historijske narative i transgeneracijsko pamćenje – otvoreno trgujući uticajem u konfliktima i izborima strana kroz dnevno-politički revizionizam.



Kako bi globalni politički poremećaji, konfliktni međunarodni historijski narativi i promjenjive norme o pravdi i ljudskim pravima mogli oblikovati načine na koje će se u narednih 30 godina prenositi, osporavati ili prešućivati znanje o ratnim događanjima iz BiH i regije kroz generacije?

“Godine 1990., taman nakon pada Berlinskog zida, činilo se da je došao kraj ideologijama i fašizmu. No već slijedećih dana započeo je rat u Jugoslaviji. Fašizam se vratio – u svom najgorem obliku, sve do genocida. A svi smo, nakon Auschwitzta, glasno ponavljali: Nikada više. Danas, 30 godina nakon Srebrenice, povijest kao da se ponavlja. Sve što se činilo da se u novom stoljeću umirilo i da se

sukobi, barem u Europi, mirno rješavaju, a državice bivše Jugoslavije ponovo se nalaze zajedno u Evropskoj uniji, preko noći je isparilo. Opet se budi duh nasilja. Ponovo se rađa atmosfera rata i ubijanja i uveličavanja vlastite nacije naspram ostalih. Ponovo se okreće glava i ne primjećuje se genocid u našoj blizini. Opet se narativ svodi na to da su to “nemirni krajevi” gdje svako malo dolazi do eskalacije. Opet se svi pravimo Holanđani i ne činimo ništa da bi se genocid zaustavio. Ali ono što daje nadu da cijeli svijet nije otupio su upravo mladi. U Sloveniji su na protestima protiv rata u Palestini u prvim redovima mlade djevojke. One su radikalne i stvari nazivaju pravim imenom. One neće dozvoliti ravnodušnost, a kamoli revizionizam. Te mlade žene su danas za pamćenje.”

